

Tendències dels mètodes de recerca i professionals en el turisme sostenible

Silvia Grünig Iribarren

PID_00212895

Els textos i imatges publicats en aquesta obra estan subjectes –llevat que s'indiqui el contrari– a una llicència de Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada (BY-NC-ND) v.3.0 Espanya de Creative Commons. Podeu copiar-los, distribuir-los i transmetre'ls públicament sempre que en citeu l'autor i la font (FUOC. Fundació per a la Universitat Oberta de Catalunya), no en feu un ús comercial i no en feu obra derivada. La llicència completa es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/legalcode.ca>

Índex

Introducció	5
Objectius	6
1. Aplicacions professionals i temes de la recerca actual en el turisme sostenible	7
1.1. Recerca en turisme sostenible	7
1.1.1. La recerca en turisme	7
1.1.2. Turisme i sostenibilitat. Objectius i evolució	8
1.1.3. La “panarquia del turisme”	11
1.1.4. La recerca sobre els CATS	15
1.1.5. El repte de la interdisciplinarietat en turisme	17
1.1.6. <i>Slow Science</i>	19
1.2. Aplicacions professionals en turisme sostenible	20
1.2.1. Els actors i les tasques del <i>sustainable tourism management</i>	20
1.2.2. Certificació i reconeixement	23
1.3. Ecologisme i sostenibilitat. Aproximacions a la sostenibilitat des de l'ecologia	25
1.3.1. Ecologia i ecologisme	25
1.3.2. Ecologia i sistemes. La hipòtesi Gaia	26
1.3.3. Ecologia i tirania	27
1.3.4. Ecologia, turisme i sostenibilitat. Ecoturisme	27
1.3.5. Turistes i ecologia	30
1.3.6. El territorialisme i l'ecologisme enfront del turisme	31
1.4. La sostenibilitat des d'una perspectiva de gènere	31
1.4.1. Benestar amb perspectiva de gènere	31
1.4.2. Turisme sostenible des d'una perspectiva de gènere	32
2. Aproximacions metodològiques a l'estudi del turisme sostenible	34
2.1. L'anàlisi empírica i inductiu de la sostenibilitat: <i>The Grounded Theory Method (GT)</i>	34
2.1.1. TA i turisme sostenible	35
2.2. L'observació dels comportaments, experiències i actituds: <i>The Household Analysis/Household Economy Approach (HEA)</i>	37
2.2.1. HEA i turisme sostenible	38
2.3. L'anàlisi dels actors socials: <i>The Stakeholders Analysis (SHA)</i>	39
2.3.1. <i>Stakeholder Analysis</i> i turisme sostenible	43
2.4. El factor temps i les anàlisis longitudinals	43
2.4.1. Els estudis longitudinals i el turisme sostenible	45

2.5.	La participació social i la resolució de conflictes	46
2.5.1.	Participació social	46
2.5.2.	Mètodes i tècniques de Resolució Alternativa de Conflictes (RAC)	48
3.	I la tecnologia?	51
3.1.	Oportunitats	51
3.2.	Desafiaments	52
Resum	55
Bibliografia	57

Introducció

L'auge del turisme constitueix un dels fenòmens emblemàtics de la globalització, per tant la seva gestió i implementació sota el prisma de la sostenibilitat resulta indispensable i urgent. No es tracta de desenvolupar un subsector específic dins de la indústria turística, sinó d'aplicar criteris de sostenibilitat a la totalitat de l'activitat turística en totes les seves manifestacions.

El turisme i la seva gestió i implementació dins del marc del paradigma de la sostenibilitat obren un camp d'estudi, recerca i desenvolupament professional apassionant, transdisciplinari, integratiu i no lineal, capaç de treballar amb realitats en canvi dinàmic i en un context d'incertesa, una veritable “reconceptualització del turisme” (Farrell i Twining-Ward, 2004) en la qual les TIC juguen un rol no menyspreable.

En aquest mòdul, estudiarem les aplicacions professionals en turisme sostenible, les tendències actuals en els mètodes de recerca i les oportunitats i desafiaments que suposa la utilització generalitzada de les TIC.

Objectius

L'objectiu general d'aquest mòdul és analitzar les tendències de la recerca, les metodologies més adequades i compatibles, el rol de les tecnologies de la informació i comunicació, les temàtiques i dimensions relacionades i les principals aplicacions professionals en turisme sostenible.

Els objectius específics d'aquest mòdul són:

- 1.** Definir els objectius i l'evolució de la recerca en turisme i sostenibilitat.
- 2.** Aclarir el repte de la interdisciplinarietat en la recerca en turisme.
- 3.** Aprendre les principals metodologies idònies per a l'estudi del turisme sostenible i el rol de les TIC.
- 4.** Conèixer les tasques professionals relatives a la gestió del turisme sostenible
- 5.** Conèixer i interpel·lar els processos de certificació i reconeixement, la relació entre sostenibilitat i ecologisme i l'aproximació a la sostenibilitat des d'una perspectiva de gènere.

1. Aplicacions professionals i temes de la recerca actual en el turisme sostenible

1.1. Recerca en turisme sostenible

1.1.1. La recerca en turisme

L'ampliació dels drets laborals dels treballadors assalariats a finals del segle XIX va permetre als països d'Europa occidental l'aparició del concepte d'oci (Morales Gaitán, 2011). No obstant això, no va ser fins a mitjans del segle XX quan el turisme va començar a ser objecte d'estudi (Lash i Urry (1998 [1994])), per la qual cosa no hem de perdre de vista que el turisme com a tal és un camp d'estudi i recerca recent.

A finals dels anys setanta, en motiu del seu fort creixement i de la gran influència econòmica i social a les comunitats en què s'estableix, de la seva relació amb el viatge, la mobilitat i les actituds que sorgeixen de l'intercanvi entre hostes i amfitrions i com a part de la seva participació en processos de descolonització, desenvolupament i influència “metròpolis-perifèria” (Nash, 1981), s'inicia la construcció d'un espai específic en la recerca des d'una aproximació principalment antropològica i sociològica.

Fins a mitjans dels anys vuitanta, la recerca relacionava principalment oci, turisme i globalització des d'una òptica que va ampliar el camp d'anàlisi cap a una mirada integradora de noves disciplines “donant lloc emergent als impactes culturals però sempre mantenint-se en la perspectiva de l'avaluació cost-benefici” (Demanget i Dumoulin, 2010).

Segons Demanget i Dumoulin és a partir del reconeixement de la “diversitat cultural” i el “patrimoni mundial” per part de la UNESCO que els estudis es van orientar cap a noves síntesis que van deixar de costat “els efectes nocius del turisme” per enfocar-se en l'anàlisi de la cultura i les seves transformacions, fins que a finals dels anys noranta emergeix una nova època en la qual l'objecte turisme ha passat de la perifèria al centre de la reflexió sobre la globalització i els seus impactes sobre les nostres societats contemporànies (Morales Gaitán, 2011), dins del context de l'aparició de nous paradigmes, entre ells el de la sostenibilitat.

1.1.2. Turisme i sostenibilitat. Objectius i evolució

L'aplicació del concepte de sostenibilitat al turisme i els estudis sobre la mateixa es remunten a principis dels anys setanta, amb equips interdisciplinaris treballant fonamentalment a British Columbia, Canadà (Holling i Chambers, 1973) i als Alps austríacs (Bramwell i Lane 1993; Moser i Petersen, 1981) (Farrell i Twining-Ward, 2004).

L'objectiu de la recerca en sostenibilitat del turisme és promoure l'enteniment dels impactes que genera l'activitat turística en el medi natural, cultural i social així com les estratègies perquè aquests impactes siguin positius.

La seva història és descrita a l'article introductor del primer número del *Journal of Sustainable Tourism* (Bramwell i Lane, 1993) en el qual els autors es remunten a la publicació al 1973 de l'*Ecological Principles for Economic Development* (Dasman *et al.*, 1973), a la constitució de la Unió internacional per a la Conservació de la Naturalesa (IUCN) i a l'aprovació de l'Estratègia *mundial per a la conservació* (WCS), que es va publicar al 1980 (ONU-UICN, 1980). L'informe *El nostre Futur Comú* de la Comissió Mundial sobre el Medi ambient i el Desenvolupament, conegut com a "Informe *Brundtland*" (ONU-WCED, 1987) va ser el punt següent en el reconeixement del desenvolupament sostenible com un principi fonamental per gestionar l'activitat turística.

Henry i Jackson (1996) consideren que la contribució a l'anàlisi holística procedent dels pensadors "verds" (Dobson, 1990; Leland, 1983; Naess, 1990, i O'Riordon, 1981) és també responsable de la multiplicació de perspectives diferents en turisme sostenible. En la seva opinió "l'eina clau del gestor mediambiental és l'estudi d'impacte ambiental o *project appraisal*" (Henry i Jackson, 1996), capaç d'avaluar els impactes físics, socioculturals, econòmics, de gestió i d'ocupació, punt clau ja que el turisme sostenible s'ha de considerar des de totes les dimensions citades.

Goodall (1994), Green i Hunter (1992) i Hunter (1997) són citats per Ritchie i Crouch (2003) com a autors importants per la seva manera d'abordar i estudiar els impactes acumulatius del turisme de manera constant en el temps.

Al 1993, McKercher (1993) va identificar el que va anomenar "algunes veritats fonamentals del turisme" en relació amb els seus impactes socials i ambientals, entre elles:

- El turisme és entreteniment. Els turistes són consumidors i no antropòlegs.
- El turisme es diferencia de d'altres indústries perquè genera ingressos important clients en lloc d'exportar productes.

- El turisme consumeix (*overconsume*) recursos, competeix per ells, crea residus i té necessitats d'infraestructures específiques.
- És una indústria dominada pel sector privat. Les decisions d'inversió es guien per la llei del màxim benefici. En ser plurifacètica, és pràcticament impossible de controlar.

Al 1996, Bramwel, Henry, Jackson i Van der Straaten (1996) proposen un resum dels principis que hi ha darrere de la gestió del turisme sostenible i posen l'accent en la seva multidimensionalitat, identificant set dimensions de la sostenibilitat: ambiental, cultural, política, econòmica, social, de gestió i governamental.

Al 1997, a la revista *Annals of Tourism Research*, Philippa Hunter-Jones defineix que el paradigma del turisme sostenible està basat en els principis de:

- Satisfer les necessitats i desitjos de la població local en termes de millora en els estàndards i la qualitat de vida.
- Satisfer les demandes dels turistes i de la indústria del turisme de manera d'atreure'ls de manera contínua per satisfer el primer punt.
- Salvaguardar els recursos ambientals bàsics pel turisme, amb els seus components naturals, construïts i culturals per tal d'aconseguir els dos punts anteriors.

En aquest mateix article, l'autora recalca que aplicar el concepte de turisme sostenible resulta complex i difícil, ja que definir les activitats de cada actor involucrat resulta confús: tots tenen una relació directa amb el procés de desenvolupament de l'activitat turística i és difícil arribar a un consens de què li toca a cadascun d'ells.

Al 1999, Wearing i Neil escriuen que turisme sostenible és:

“Aquell que reporta beneficis econòmics al mateix temps que manté la diversitat i la qualitat ecològica, és a dir, conjuga la conservació amb el desenvolupament econòmic”.

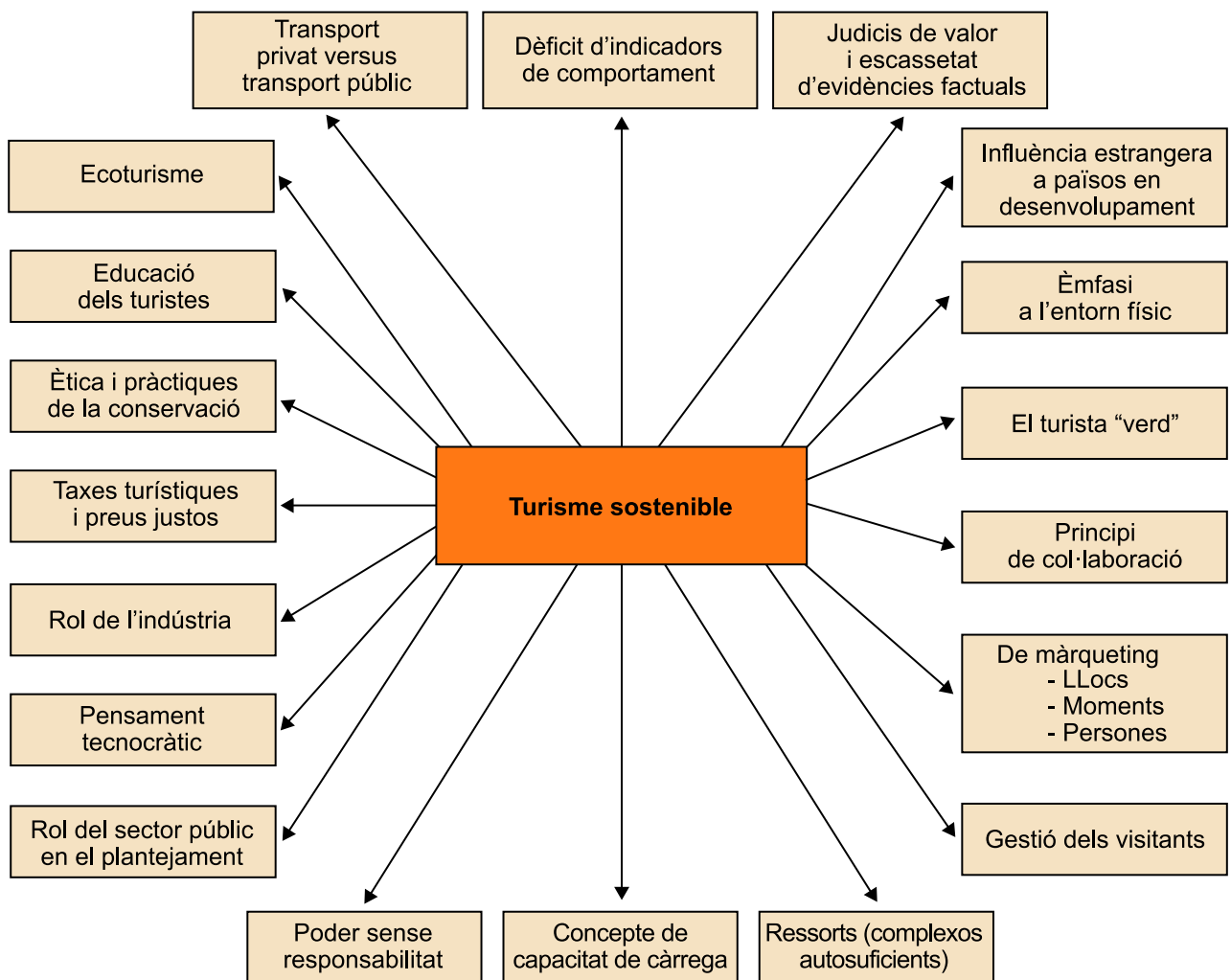
Wearing i Neil, *Ecotourism, Impacts, Potential and Possibilities* (1999).

També al 1999, Butler (1999), examina l'estat de l'art del turisme sostenible que és entès com un fenomen social i econòmic i resumeix les diferents definicions de turisme sostenible. Butler conclou que bona part de la confusió prové de la imprecisa i conflictiva definició del concepte i, particularment, de “la necessitat de distingir entre ‘turisme sostenible’ i el ‘desenvolupament d'un turisme basat en els principis del desenvolupament sostenible’”. Seguint a Craik (1995), Butler insisteix en la necessitat d'evitar el focus exclusiu a l'entorn físic per incorporar un èmfasi paral·lel a l'entorn humà. També crida l'atenció dels planificadors i gestors de les destinacions sobre el fet que el turisme sosteni-

ble inclou la implícita obligació del reconeixement que hi ha d'haver límits al creixement del desenvolupament turístic i que un compromís d'instrucció és essencial (Butler, 1999).

En aquest mateix any, es publica als Estats Units el llibre de referència *Sustainable Tourism Management*, de John Swarbrooke (1999), que dedica un apartat a examinar les diferents definicions de turisme sostenible així com la seva relació amb altres termes i proporciona un sumari detallat dels temes clau del debat sobre el turisme sostenible com una aproximació a la gestió del turisme en general i com una filosofia viable de gestió de les destinacions. Són els següents:

Figura 1. Temes claus en Turisme sostenible segons Swarbrooke

Font: Ritchie i Crouch (2003, p. 37).

Activitat

Escull un cas en el qual, segons el teu criteri, la sostenibilitat del turisme aconsegueixi un punt crític i analitza-ho seguint l'esquema de Swarbrooke (1999).

Al 2001, Josep Ivars posa l'accent en el marc institucional en contemplar que el turisme sostenible ha d'estar basat:

“[...] en un procés de canvi qualitatiu producte de la voluntat política que, amb la participació imprescindible de la població local, adapta el marc institucional i legal així com els instruments de la planificació i gestió a un desenvolupament turístic basat en un equilibri entre la preservació del patrimoni natural i cultural, la viabilitat econòmica del turisme i l'equitat social del desenvolupament”.

Ivars, *Planificació i gestió del desenvolupament turístic sostenible: proposta per a la creació d'un sistema d'indicadors* (2001).

Buckley (2012), per la seva banda, posa en evidència que, dins d'aquest camp, la recerca sobre turisme va centrar la seva atenció als aspectes socials i ambientals des de fa només quatre dècades i que l'ús específic del terme turisme sostenible va començar fa escassament dues dècades (May 1991; Nash i Butler 1990). A la primera dècada, es van establir compilacions i marcs bàsics dels *backgrounds* en turisme, economia i gestió ambiental. A la segona dècada, van sorgir un nombre de reconceptualitzacions i sèries de crítiques (Sharpley, 2000; Casagrandi i Rinaldi, 2002, etc.). A la tercera dècada, sorgeix l'evidència de les distàncies que existeixen entre la recerca en turisme sostenible confrontada a les pràctiques reals de la sostenibilitat en la indústria del turisme com a activitat econòmica (Ritchie *et al.*, 2005).

L'anàlisi d'aquest divorci permet, d'una banda, avaluar la sostenibilitat de les pràctiques a la indústria turística i, per l'altra, definir les prioritats a abordar en el camp de la recerca (Buckley, 2012).

Lectures recomanades

R. Buckley (2012). “Sustainable Tourism: Reserch and Reality”. *Annals of Tourism Research* (Vol. 39, N° 2, pàg. 528-546).

R. W. Butler (1999). “Sustainable Tourism: A State of the Art Review”. *Tourism Geographies* (Vol. 1, N° 1, pp 7-25).

B. H. Farrell i L. Twining-Ward (2004). “Reconceptualizing Tourism”. *Annals of Tourism Research* (Vol. 31, N° 2, pàg. 274-295).

J. R. B. Ritchie i G. I. Crouch (2003). *The Competitive Destination. A Sustainable Tourism Perspective*. Cambridge: CABI Publishing.

Activitat

Quin dels diferents enfocaments anteriorment citats et sembla més interessant? Aprofundeix en la bibliografia i realitza un breu informe crític del que has llegit per posar-ho en comú a l'aula.

1.1.3. La “panarquia del turisme”

Els estudis en turisme solen ser fragmentaris i autoreferencials, tancats dins de l'activitat i la disciplina, sense capitalitzar els avanços obtinguts en altres àmbits de coneixement (Farrell i Twining-Ward, 2004).

Hunter (1997) ho reconeix i assumeix que aquesta tendència porta a una tensió entre el desig general de desenvolupament sostenible, en un marc ampli, i a una recerca més específica de desenvolupament turístic sostenible, proposant que, des d'una perspectiva pràctica, l'adopció d'una visió més àmplia del turisme sostenible pot ajudar a desenvolupar polítiques de desenvolupament local

i objectius de turisme sostenible que quedin emmarcades en unes metes de sostenibilitat més àmplies i a les escales regional i nacional (Ritchie i Crouch, 2003). Dins del mateix objectiu, Sharpley (2000) exposa un model general de desenvolupament sostenible i examina detalladament com el turisme sostenible satisfà els principis i objectius d'aquest model.

Farrell i Twining-Ward (2004), per la seva banda, distingeixen la consideració parcial i fragmentada d'elements aïllats de la "indústria del turisme", de la presa en consideració dels "sistemes turístics adaptatius complexos" (CATS, *complex adaptive tourism system*) com una totalitat en la qual emergeixen també les relacions amb altres sistemes complexos amb claredat.

Així, la tradició d'una ciència lineal, especialitzada, determinística, de causa-efecte és substituïda pel pensament en un camp no lineal, integratiu, generalment impredecible, qualitatiu i caracteritzat per causes que donen lloc a múltiples *outputs*, en entorns canvians, volàtils, variables, impredecibles i que tenen lloc a diverses escales temporals. Mentre els mètodes lineals convencionals i les prioritats de les diferents disciplines poden donar resultats vàlids en entorns limitats i en un breu lapse, si parlem de sostenibilitat és imprescindible parlar d'integració i comptar amb el factor temps i el llarg termini (Farrell i Twining-Ward, 2004).

Sempre segons Farrell i Twining-Ward:

"Una transició cap a la sostenibilitat del turisme suposa una reconceptualització de l'activitat per la qual els investigadors han d'estar al corrent de les transformacions que tenen lloc en àmbits emparentats [...]. Els nous coneixements d'aquests àmbits lligats als sistemes complexos d'adaptació, un allunyament de tot reduccionisme, la integració extensiva dels sistemes humans i naturals, noves interpretacions de la sostenibilitat i el naixement d'una ciència de la sostenibilitat són les bases d'un estudi del turisme contemporani".

Farrell i Twining-Ward, "Reconceptualizing Tourism" (2004).

Per això, és essencial revisar els progressos en camps com l'economia ecològica i les teories de la complexitat, fins a les ciències del canvi global i l'ecologia dels ecosistemes.

Hem vist que **tots els sistemes naturals i socials són interdependents, complexos, no lineals i adaptatius** (Gunderson *et al.*, 1995; IGBP, 2001; NRC, 1999; Prigogine, 1997).

- No són marcs teòrics sinó sistemes que existeixen a la realitat, compostos per components guiats per fluxos d'energia, materials i informació que cooperen o competeixen, resultant en múltiples canvis de naturalesa impredecible coneguts com a acte-organització (*self-organization*) (Kauffman, 1995).
- Són complexos perquè cadascun té la seva pròpia identitat, emergint de la interacció de connexions, variables i processos importants.
- Són adaptatius perquè tenen, juntament amb els seus components, la capacitat d'evolucionar, aprendre i treballar per ajustar-se als seus entorns (Farrell i Twining-Ward, 2004).

Farrell i Twining-Ward (2004) identifiquen tres tipus de situacions diferents dins d'aquests processos:

a) Feedback positiu, que és el que té lloc quan s'obté com a resultat un cicle continu i creixent d'energia, com és el cas del desenvolupament del turisme orientat al creixement de les destinacions (*tourism destination growth-oriented development*).

b) Feedback negatiu: descriu les connexions retardades o la disminució dels fluxos que poden resultar d'una restricció de les condicions econòmiques en un àrea determinada, degudes, per exemple, a fenòmens com la inestabilitat política o a una suspensió de les llicències de construcció.

c) Entropia estructural: descriu un procés de decadència com a resultat d'una energia, inversió o activitat inadequada o declinant associada amb la maduresa o l'abandonament dels llocs.

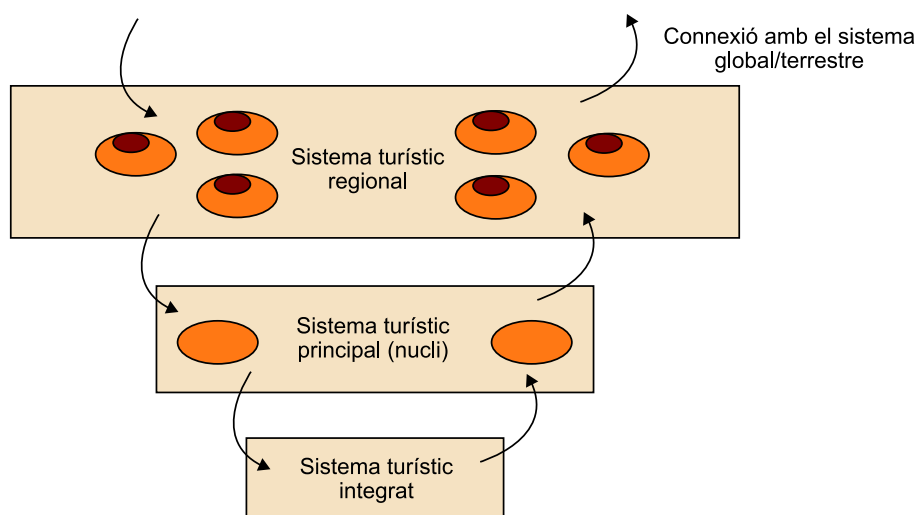
Entropia

Cal recordar, aquí, que entropia és un concepte que prové de la termodinàmica. Va ser introduït per primera vegada pel científic alemany Rudolf J. I. Clausius a mitjans del segle XIX. L'entropia mesura els canvis en l'ordre (o desordre) d'un sistema en funció dels graus de restricció que ho mantenen: al treure les restriccions (que ho organitzen), augmenta el desordre i amb ell l'entropia. L'entropia no es mesura en quantitats absolutes sinó que es defineix com a variació o canvi entre l'entropia inicial i l'entropia final d'un sistema després d'un procés, que pot ser reversible o, com tots els processos de la naturalesa, irreversible.

Farrell i Twining-Ward (2004) critiquen l'escassa visió sistèmica com una realitat i defensen que el turisme ha de ser contemplat explorant fora del nucli industrial del sistema, per explorar altres connexions i interaccions que

s'estenen fins on el turisme afecta significativament a les formes de vida, el benestar econòmic i les persones implicades directa o indirectament. Tots ells formen un “sistema turístic integrador” (*comprehensive tourism system*) que, a la vegada, connecta per nivells fins a arribar al sistema global, tots interrelacionats, oberts i jeràrquics, estructurant el sistema de baix a dalt. Així, Farrell i Twining-Ward (2004), seguint a Gunderson i Holling (2002), proposen el següent model de la **panarquia del turisme**.

Figura 2. La panarquia del turisme

Font: Farrell i Twining-Ward (2004, p. 279).

Mentre que el nucli industrial del turisme consisteix en un assemblatge d'estructures, béns, serveis i recursos que contribueixen directament al desenvolupament del sector, el sistema turístic integrat inclou components socials, econòmics, geològics, ecològics, juntament amb processos i funcions significatives que complementen la seva totalitat i són essencials per a la seva sostenibilitat.

Farrell i Runyan observen:

“El turisme, en tota la seva complexitat, ha de ser vist en interfície amb les complexitats de l'entorn i la cultura, per contemplar la pintura total de l'activitat integrada i no solament la meitat de la foto: el turisme operant en un buit virtual, com el que hem viscut durant dècades”.

Farrell i Runyan, “Ecology and Tourism” (1991).

Farrell i Twining-Ward (2004) conclouen que un enteniment bàsic de la “panarquia del turisme” i de les dinàmiques dels sistemes complexos no lineals són essencials per efectuar una transició a la sostenibilitat.

Lectures recomanades

B. H. Farrell i L. Twining-Ward (2004). “Reconceptualizing Tourism”. *Annals of Tourism Research* (Vol. 31, N° 2, pàg. 274-295).

L. Gunderson i C. S. B. Holling (eds.) (2002). *Panarchy: Understanding Transformations in Human and Natural Systems*. Washington DC: Island Press.

Activitat

Tria un cas i analitza, mitjançant una ràpida pluja d'idees, quins són els sistemes i subsistemes que constitueixen la panarquia en què s'inscriu. Compareu els resultats a l'aula.

1.1.4. La recerca sobre els CATS

Amb la finalitat d'aprendre més sobre com efectuar la transició cap a la sostenibilitat, hi ha una necessitat d'expandir considerablement els horitzons de l'estudi del turisme.

Enfocaments interdisciplinaris inclouen geografia, economia ecològica, zoologia i biologia, literatura del desenvolupament sostenible, etc. A l'any 2000, la presidenta de l'Association of American Geographers, Patricia Gober, feia una crida al fet que el futur de la geografia resideixi

“[...] a crear els ponts que salvin els abismes entre les branques majors del coneixement.[...] Hem de creuar les fronteres, parlar diferents llenguatges, aprendre nous mètodes i canviar les visions del món”.

Gober, “Presidential Address: In Search of Synthesis” (2000).

La intensificació dels impactes humans amenacen la supervivència dels ecosistemes dels quals aquests depenen i, per tant, la de la humanitat mateixa. La sostenibilitat implica, per tant, modificacions en la societat per reduir els seus impactes agregats, impactes que depenen de la grandària i distribució de la població humana global, de la seva organització social, incloent economia, govern i societat civil, i del consum, pol·lució i/o protecció de la naturalesa que resultin d'aquesta organització social.

Buckley (2012) defineix un marc de cinc temes per abordar aquesta reorganització en l'àmbit de la recerca en turisme sostenible: **població, pau, prosperitat, pol·lució i protecció**. Així,

- La població mundial és un predictor clau de l'impacte humà present i futur.
- Pau és una mesura global de l'èxit de l'organització social i la governança.
- Prosperitat és una mesura de l'activitat econòmica.
- Pol·lució indica creixement en l'impacte ambiental.
- Àrees protegides indiquen control i reducció dels impactes negatius.

Cadascun d'aquests factors pot ser modificat a través de mitjans individuals, col·lectius, tecnològics i/o polítics, i cadascun d'aquests mitjans pot generar guanys i/o pèrdues en sostenibilitat en una o diverses escales (Buckley, 2012).

Així, Buckley (2012) proposa investigar:

a) Les relacions entre turisme i població. A escala global, el creixement de la població incrementa el turisme i els seus impactes. En canvi, és molt més difícil analitzar la influència del turisme sobre la població a escala local. A escala local, el turisme pot generar creixement econòmic, canvis demogràfics per migracions, canvis en l'estructura i la dimensió de les famílies per mecanismes indirectes com l'educació de les dones, el pas d'una economia de subsistència a una basada en el treball industrial assalariat, la urbanització dels costums, el descens de la mortalitat infantil i l'increment de la longevitat pel finançament de la salut.

b) Les relacions entre turisme, prosperitat i sostenibilitat. Les relacions entre aquests tres factors són complexes: a gran escala, la prosperitat incrementa l'impacte ambiental i l'argument que "la protecció ambiental augmenta amb el creixement econòmic" és desmentit per Buckley (1993): la prosperitat només millora la sostenibilitat si és promoguda per institucions socials preexistents.

En enclavaments "desenvolupats", el turisme contribueix al creixement urbà, a l'hiperconsum de béns, serveis i energia i a la pressió sobre les àrees protegides. A les regions perifèriques, a la destrucció de cultures i sectors econòmics de subsistència tradicionals, a la dependència del treball industrial assalariat, a la introducció de noves necessitats amb la urbanització dels costums, a l'establiment de relacions socials jeràrquiques i a la pressió sobre el medi ambient.

c) Les relacions entre turisme i pau. Els beneficis de la pau inclouen components socials, econòmics i ambientals. Guerres i terrorisme limiten el turisme, tant a les comunitats emissores com a les receptores. Per altra banda, el turisme pot contribuir a la pau mitjançant l'obertura de mires, l'enteniment inter-cultural i la cooperació internacional. És el que promou l'IIPT-International Institute for Peace Through Tourism, que considera "a cada turista un ambaixador per a la pau".

Això sense oblidar que el turisme també pot introduir desequilibris i canvis bruscs en la vida de les comunitats receptores que contribueixen a desestabilitzar la pau local.

Lectures recomanades

R. Buckley (1993). "International Trade, Investment and Environment: An Environmental Management Perspective". *Journal of World Trade* (Vol. 27, N° 4, pàg. 102-148).

R. Buckley (2003). *Case Studies in Ecotourism*. Wallingford: CABInternational.

R. Buckley (2012). "Sustainable Tourism: Reserch and Reality". *Annals of Tourism Research* (Vol. 39, N° 2, pàg. 528-546).

Activitat

Resumeix: Quines són les dimensions fonamentals de l'evolució del concepte de recerca en turisme sostenible?

1.1.5. El repte de la interdisciplinarietat en turisme

En la seva ponència “Recerca interdisciplinària i “sostenible”? Una lectura sobre l'estat de la qüestió en la recerca del turisme a Amèrica Llatina i algunes reflexions per a la seva millora”, Samuel Bedrich Morales Gaitán (2011) sosté que “el turisme s’ha considerat, des de sempre, com una matèria d'estudi que requereix acostaments a partir de múltiples disciplines”. Si bé actualment s'analitza des de diferents camps, és freqüent que la majoria de les recerques centrin els seus temes en àrees específiques, fent que els resultats s'atomitzin, deixant de costat una visió holística del fenomen que consideri les influències externes (el sistema econòmic i el discurs dominant) i internes (valors, motivacions i trets dels participants) i evidenciant la manca d'interdisciplinarietat.

Però a més a més, prossegueix Morales (2011), **el turisme com a objecte d'estudi té unes enormes possibilitats per convertir-se en una matèria útil per comprendre i explicar molts dels paradigmes de l'actualitat**. No obstant això, aquesta oportunitat freqüentment es passa de llarg. El turisme és analitzat gairebé sempre

“[...] des d'una mirada tan focalitzada que acaba per vetllar el context: pocs analitzen el turisme com un fenomen que modifica i és, a la vegada, modificat per les múltiples pràctiques socials i interaccions que suscita entre els seus diversos actors quan són aquestes, precisament, les que constitueixen la seva essència”.

S. B. Morales Gaitán (2011).

Activitat

Reflexiona: Per què podem afirmar que el turisme, com a objecte d'estudi, té unes enormes possibilitats per convertir-se en una matèria útil per comprendre i explicar molts dels paradigmes de l'actualitat?

Morales (2011) finalitza la seva ponència plantejant unes propostes per reformular la recerca en turisme sobre la base de:

- **Plantejar una visió central i no tangencial**, és a dir, mirar “des del turisme” i no “cap al turisme”; des de l'experiència turística com a portadora dels temes que la constitueixen, per posar al centre d'atenció les relacions que se susciten entre els diferents actors dins i fora de l'activitat.
- **Generar obertura disciplinar i fomentar la reflexivitat**, la qual cosa permet també oblidar i qüestionar els propis paradigmes.
- **Plantejar el debat internacional**, per apropar-se a mirades externes que ajuden a comprendre situacions pròpies.
- **Produir una posició crítica però contextualitzada**.
- **Millorar la qualitat de la recerca i les seves metodologies**.

- **Orientar la recerca coordinant esforços govern-empresa-acadèmia**, per, sense deixar de preguntar-se qui es beneficia i quins són els guanys que aporta la recerca, abordar els temes de forma holística i no atomitzada.
- **Analitzar la generació del turisme i, agregaríem, del “no-turisme”**, per desentranyar la relació humana que està a l'origen de tot el procés, un aspecte poc considerat (Nash, 2004).

Reflexió

De què parlem quan parlem de “no-turisme”?

En general i a tots els àmbits, els estudis i les enquestes tendeixen a realitzar-se sobre les persones que realitzen efectivament una activitat i el moment en què la realitzen o immediatament després: satisfacció del consumidor, sondejos electorals a peu d'urna, valoració turística d'una destinació. Però què succeeix amb l'opinió d'aquells que no voten, no viatgen, no compren, no consumeixen? Seria molt interessant conèixer les seves motivacions, les seves activitats i les seves necessitats i afegir-les als debats sobre les nostres ciutats, els nostres habitatges, els nostres mitjans de transport, el treball i l'oci.

Sabem que el turisme sostenible pot contribuir, d'una manera important, a la conservació del patrimoni natural, dels recursos històric-culturals i d'altres elements que conformen el medi ambient.

D'una banda, el medi ambient necessita aliats que apreciïn el seu valor i que incentivin o contribueixin a la seva preservació, econòmicament sens dubte, però també mitjançant la conscienciació sobre els valors de la biodiversitat i de la multiculturalitat i la necessitat de la seva conservació, i mitjançant l'aprenentatge i la internalització de comportaments i actituds adequades.

D'altra banda, l'èxit del turisme depèn del patrimoni natural i cultural, per la qual cosa les amenaces al medi amenacen, al mateix temps, la viabilitat de la pròpia activitat turística. Per tot això, existeix un estret vincle entre la gestió del turisme i la del medi ambient i no té sentit que existeixi incomunicació entre els professionals i els investigadors d'un o altre sector (Casanova, 2004).

En resum, la comprensió dels desafiaments contemporanis i futurs d'un fenomen tan complex i multidimensional com és el turisme i les seves anàlisis a través de les diferents aproximacions pluridisciplinàries (geogràfica, cultural, política, econòmica, antropològica, etc.) requereixen:

a) La mobilització coordinada de les diferents disciplines de les ciències socials (com l'antropologia, l'arqueologia, l'economia, la geografia, la història, les ciències polítiques, les ciències de la comunicació i la sociologia), però també de les ciències de la naturalesa i el medi ambient (hidrologia, climatologia, etc.); d'altres disciplines (com l'arquitectura, l'enginyeria del transport, l'arqueologia, l'urbanisme i l'ordenació territorial, etc.) però també de les pràctiques corrents de persones, associacions i moviments socials no emmarcats en cap disciplina acadèmica.

b) L'aprofundiment interdisciplinari, transdisciplinari i també extradisciplinari de les principals problemàtiques turístiques (qualitat i desenvolupament de les destinacions, gestió sostenible dels recursos turístics, història social del turisme, anàlisi de les pràctiques turístiques, desafiaments sociopolítics del turisme per a les societats receptores, economia territorial del turisme i relació entre turisme i patrimoni, etc.), a totes les escales.

Lectures recomanades

A. Casanova García (2004). "Claves del turismo consciente y responsable. Curso de hostelería y medio ambiente de la Dirección General de Desarrollo sostenible de la Xunta de Galicia". Sanxenxo, 1, 2 i 3 de desembre de 2004.

S. B. Morales Gaitán (2011). "¿Investigación interdisciplinaria y 'sostenible'? Una lectura sobre el estado de la cuestión en la investigación en el turismo en América Latina y algunas reflexiones para su mejora". Ponència al Congrés de Recerca en Turisme de Mar del Plata, 1 d'octubre de 2011. Disponible també al blog de l'autor.

D. Nash (2004). "New Wine in Old Bottles: an Adjustment of Priorities in the Anthropological Study of Tourism". In: Phillimore, J. i Goodson, L. (eds.), *Qualitative Research in Tourism Ontologies, Epistemologies and Methodologies* (pàg. 170-184). London: Routledge.

Activitat

Reflexiona: Interdisciplinarietat, transdisciplinarietat i extradisciplinarietat en turisme, per què? En què radiquen, i de què depenen?

1.1.6. *Slow Science*

Des de finals dels anys noranta, es comença a sentir parlar, dins del món científic, de *Slow Science*, una voluntat d'estendre els principis del moviment *Slow* (nascut a Itàlia als anys vuitanta com *SlowFood*, en oposició a *fast food* primer, i com *CittàSlow* a continuació) a la ciència, a la recerca i a la docència. Els seus partidaris clamen per una reconducció de la ciència i la recerca, ells també atrapats en la carrera per la rendibilitat i "la boja competència" (Granstedt, 2006), amb els riscos que això implica.

“La ciència necessita temps per pensar. La ciència necessita temps per llegir, i temps per equivocar-se. [...] La societat hauria de donar als científics el temps que necessiten però, sobretot, els científics hem de prendre'ns el nostre temps”.

En aquests termes s'expressa un grup de científics alemanys que han promogut, des de 2010, un moviment *Slow Science* a Berlín, que expliquen ja amb un *Manifest* i una Acadèmia de la ciència lenta.

Desexcel·lència

Dins de la mateixa filosofia i en el mateix sentit, una iniciativa d'un grup d'investigadors de la Universitat Lliure de Bruxelles (Pour une Désexcellence des Universités) anomena la “desexcel·lència”, per contrarestar l'objectiu d’“excel·lència” que penetra totes les institucions i les activitats. Segons els seus promotors, l’“excel·lència” és un cavall de Troia del pensament desenvolupista neoliberal; un imperatiu que dissimula la competència generalitzada, la precarització, la desvaloració dels sabers minoritaris, construïts sobre l'experiència o vernacles; la indiferència als continguts i la confiança absoluta atribuïda a les avaluacions estandarditzades instituïdes segons interessos de mercat. Segons els seus pensadors, les reformes ininterrompudes en ciència, recerca i docència justificades per la cerca de l'excel·lència, han conduït a la deterioració dels universos de treball, a una pèrdua de sentit de les activitats i a la disminució contínua de la qualitat del treball realitzat. L'anomenat a la “desexcel·lència”, lluny de promoure la mandra o la mediocritat, vol preocupar-se per la **qualitat efectiva del treball i la satisfacció que d'ell s'obté**, vol trencar el format dels camps i objectes de recerca, la multiplicació dels resultats invàlids i els fraus, la desaparició progressiva de l'esperit crític i la mercantilització de l'ensenyament i la recerca.

Els principis de la sostenibilitat no són aliens a aquestes iniciatives, en les quals la implicació de tots els actors i l'ocupació de les TIC constitueixen punts a favor.

1.2. Aplicacions professionals en turisme sostenible

1.2.1. Els actors i les tasques del *sustainable tourism management*

No hem de pensar, després del que hem vist fins ara, que el camp d'acció professional en turisme sostenible està restringit pel camp d'actuació a la recerca acadèmica o teòrica. Evidentment no es tracta només de comprendre, sinó de comprendre per actuar de manera adequada i així abordar el turisme en tots els seus aspectes, en totes les seves escales, en totes les seves modalitats i a través de tots els seus agents, des del paradigma de la sostenibilitat.

Ritchie i Crouch (2003) subratllen que, dins del sistema turístic, les empreses són freqüentment el component clau a l'hora de proveir experiències al visitant, de manera que és crític que totes elles treballin juntes per crear una destinació que proveeixi experiències veritablement memorables i sostenibles, encara que evidentment no són elles els únics agents responsables de l'atractivitat i la sostenibilitat d'una destinació. Analistes, experts i gestors del sector turisme i d'altres sectors interrelacionats amb el turisme necessiten manipular les eines analítiques per comprendre els desafiaments actuals i futurs del turisme, plantejar preguntes i aportar respostes pertinents. Això requereix la manipu-

lació de metodologies qualitatives i quantitatives, el coneixement del SIG, la realització de treballs de camp, enquestes, informes i recerques científicament corroborades.

Ritchie i Crouch (2003) plantegen tasques integrades als múltiples agents que actuen en una destinació. Algunes d'elles són:

a) La implementació d'una "política efectiva de turisme" (*Effective Tourism Policy*) que coordini recursos, agents, condicionants centrals i de suport per qualificar i amplificar les potencialitats de la destinació.

b) L'auditoria de la destinació (*Destination Audit*) que té tres dimensions:

- Com a eina de comunicació, a partir d'un lexicó per comprendre, estudiar, diagnosticar, discutir i compartir idees i pensaments sobre la competitivitat i la sostenibilitat de la destinació.
- El model com a marc per a la gestió.
- L'auditoria en si mateixa, que permet detectar si tot està en ordre i posar prioritats i directrius per rectificar la direcció allà on no ho estigui.

La mirada professional, amb criteris de sostenibilitat, arriba a tots els sectors i subsectors implicats en el procés turístic:

- Planejament i ordenació del territori, Infraestructures i estructures turístiques.
- Naturalesa (parcs, paisatges, etc.).
- Energia.
- Transport.
- Allotjament.
- Restauració.
- Experiències turístiques (activitats d'oci i entreteniment, grans i petites atraccions, museus i altres activitats culturals, esdeveniments, etc.).
- Acompanyament (guies turístics, servei al client, etc.).
- Serveis de suport (guarderies, comerç, etc.).
- Màrqueting i comunicació (materials, publicitat, TIC) i uns altres que se'ns puguin escapar.

Els professionals tenen l'oportunitat d'assumir un ampli ventall de tasques i activitats, amb aplicació professional en:

- Organismes públics (administracions públiques nacionals, regionals o locals).
- Organismes internacionals.
- Agències i organitzacions (organismes de promoció turística, consorcis turístics, cambres de comerç, ONG i associacions professionals).

- Empreses privades (departaments de R+D de grans empreses turístiques, agències d'estudis, consultories).
- Universitats i centres de recerca, etc.

Entre aquestes tasques trobem:

1) Planificació de destinacions turístiques sostenibles. Atenent a les circumstàncies i entorns que disposa, el professional podrà participar en la creació d'un pla de turisme sostenible, en la informació i realització dels estudis previs necessaris, en la gestió de la política local de turisme i en la redacció d'Agenda 21 local turística, a la planificació de projectes innovadors i d'instal·lacions turístiques sostenibles i d'empreses turístiques sostenibles dins d'aquestes destinacions.

2) Direcció de destinacions turístiques sostenibles. Ocupar-se de mantenir i incrementar l'atractivitat i la sostenibilitat de la destinació, generant noves modalitats atenent a les necessitats del mercat i des de múltiples punts de vista.

3) Desenvolupament de productes turístics sostenibles i/o millora de la sostenibilitat de les empreses, destinacions i productes existents; per exemple, gestió sostenible d'establiments hotelers, de cadenes de restauració, de parcs d'oci, etc.

4) Establiment d'estratègies de comercialització, de màrqueting i de comunicació per a la sostenibilitat de les infraestructures i estructures turístiques i de les empreses. Publicitat per mitjans convencionals i no convencionals. Definició de les formes i canals de comercialització sostenible de l'oferta de les diferents modalitats de turisme sostenible.

5) Formació en sostenibilitat de tots els actors: polítics, empresaris, empleats, comunitats de base portadors de projectes, residents, turistes.

6) Disseny i implementació de polítiques d'incentius al turisme sostenible des de l'administració pública o des de la coordinació pública-privada.

7) Elaboració de normatives i reglamentacions relatives a la sostenibilitat del turisme, la seva implementació i la seva avaluació.

8) Definició, desenvolupament i implementació d'indicadors de sostenibilitat en turisme, tant des del punt de vista de la recerca com de la seva implementació a través de la planificació i de la gestió.

9) **Recerca fonamental i aplicada sobre la sostenibilitat de l'activitat turística:** anàlisi de l'oferta i la demanda, anàlisi psicosocial i del comportament del consumidor, evolució dels ecosistemes, impactes del turisme sobre els tres vèrtexs de la sostenibilitat, models de fixació de preus, efectes de la normativa sobre el sector i sobre les destinacions, etc.

10) **Certificacions i etiquetes de sostenibilitat turística,** la seva creació, la seva implementació i el seu seguiment i avaluació.

11) **Comercialització de productes de turisme sostenible.**

12) **Desenvolupament i implementació d'eines de gestió i tecnologia per al turisme sostenible.**

TOI

L'any 2000 es va constituir la Iniciativa dels Tour Operadors pel Desenvolupament del Turisme Sostenible (TOI). TOI és una xarxa internacional de tour operadors recolzada per l'OMT, el Programa de les Nacions Unides pel Medi ambient (PNUMA) i la UNESCO, que s'han compromès a integrar la sostenibilitat en les seves pràctiques comercials, enfortir la cooperació amb les destinacions i la gestió de la cadena de subministrament, elaborant guies de bones pràctiques i establint aliances entre tour operadors i altres agents de la indústria turística.

1.2.2. Certificació i reconeixement

1) Certificacions i ecoetiquetes

Les certificacions i les ecoetiquetes són procediments reglats que tenen per objectiu la protecció del consumidor mitjançant la garantia de la sostenibilitat de l'activitat turística emesa per un auditor extern. Paral·lelament a la multiplicació de normes i homologacions, també proliferen els organismes certificadors i les ecoetiquetes: VISTES! (*Visions for Innovation in Sustainable Tourism Award Sèries*), Green Tourism, *The World's most credible Sustainable Tourism Programme*, VISIT (*Voluntary Initiative for Sustainability in Tourism*), Biosphere Responsible Tourism, Eu Ecolabel, etc. són alguns exemples.

Però, igual que succeeix amb la profusió normativa, aquests procediments poden ser també contraproductius, és a dir, que poden produir els efectes contraris dels que ells mateixos manifesten perseguir. En aquest sentit Jordi Gascón (2006) ens pregunta:

“Aquest afany de certificar qualsevol activitat sostenible i socialment responsable, és sostenible en si mateix? Per què, fins a quin punt és lògic i acceptable que els sobre costos d'una certificació hagin de recaure sobre models i propostes de desenvolupament sostenibles i no sobre els 'insostenibles', que són els que impacten negativament a les economies locals, al medi ambient i a les cultures? Fins a quin punt l'aparició de segells de sostenibilitat no fa que apareguin al mercat nous productes amb valor afegit, però sense fer una crítica del sector sobre el qual (se suposa) es vol incidir?”.

Jordi Gascón, *Certificar el "Turismo Solidario". ¿Cómo? ¿Por quién? Pero sobre todo, ¿para qué?* (2006).

Aprofundint en la seva significació simbòlica, la lògica de la certificació és destructora de la confiança i això és socialment insostenible.

Gascón (2006) cita a Cater i Lowman (1994), els quals plantegen la qüestió essencial del dilema, per saber, si en el context del paradigma de la sostenibilitat, “el turisme [sostenible] que volem promocionar, ha de ser un producte o un principi?”.

En el primer cas, té sentit certificar el compliment d'una sèrie de criteris pre-establerts universalment aplicables. En el segon, retornar la mirada a l'escala local valorant el bon saber fer, el boca a boca, l'enfortiment democràtic font d'autonomia i responsabilitat; posar fre a la creixent "convencionalització" en honor de les (suposades o reals) exigències del mercat mitjançant la formació i el sentit comú; enfortir la confiança mitjançant la relegitimació social dels agents que participen en el procés de producció a través de la seva participació en les diferents instàncies de la convivència social, treballant la certificació com un procés de generació de credibilitat que pressuposa la participació social solidària de tots els segments interessats a assegurar la qualitat del producte final i on productors, tècnics i consumidors s'integren per intentar buscar una expressió pública de la qualitat del treball que desenvolupen, que és el que s'ha anomenat **certificació participativa**, sembla molt més coherent amb una visió des del paradigma de la sostenibilitat.

Lectures recomanades

S. Ayuso Siart (2003). *Gestión sostenible en la industria turística. Retórica y práctica en el sector hotelero español* (tesis doctoral). Barcelona: UAB.

P. J. Piacente (s.d.). “Los hoteles verdes, nuevo pilar del turismo sostenible en España y Europa”. *Tendencias21*.

J. Gascón Gutiérrez (2006). *Certificar el “Turismo Solidario”. ¿Cómo? ¿Por quién? Pero sobre todo, ¿para qué?*. ATR-Acción por un Turismo Responsable.

2) Premis

Els premis al turisme sostenible, entre els quals podem citar WTTC-Tourism for Tomorrow Awards, Destinacions Europees d'Excel·lència (EDEN), Dubai International Award for Best Practices, EcoTrophea-International DRV Award, Quality Coast Award for Sustainable Tourism, etc., suposen un reconeixement a l'atenció per a la millora de la sostenibilitat d'una destinació, empresa o activitat i als èxits obtinguts. Per als premiats, constitueixen una ajuda i un estímul a més d'una eina de màrqueting i promoció a totes les escales (per exemple, els premis d'abast local tenen un important efecte de demostració i atreuen turisme domèstic). A més a més, constitueixen una eina pedagògica de primer nivell, tant pels criteris d'avaluació aplicats per a l'atorgament dels premis, que en ocasions poden ser considerats veritables manuals de sostenibilitat, com per a la difusió de les bones pràctiques que els han fet mereixedors dels mateixos.

No obstant això, no hem d'oblidar que, com en tot certamen, la preparació i defensa de les candidatures suposa un ingent esforç administratiu i humà, uns costos i unes despeses moltes vegades insostenibles, que hem d'avaluar. Tampoc hem de perdre de vista que les entitats convocants solen posar el focus en les qüestions de màrqueting i imatge abans que en la sostenibilitat, posant d'aquesta manera sota sospita la iniciativa que promouen i l'efecte mateix dels premis atorgats.

Activitat

Utilitzant com a base de dades els llistats de les entitats de certificació, ecoetiquetes o premis citats anteriorment (o uns altres), localitza els següents exemples i explica'ls:

- a. Un exemple que et sorprengui per alguna de les seves bones pràctiques en particular.
- b. Un exemple que et faci dubtar sobre la seva veritable sostenibilitat.

1.3. Ecologisme i sostenibilitat. Aproximacions a la sostenibilitat des de l'ecologia

1.3.1. Ecologia i ecologisme

Des del punt de vista etimològic, ecologia prové del grec *oikos* (casa) i *logos* (ciència). Ecologia és, per tant, la ciència que estudia les relacions dels éssers vius entre si i amb el seu habitat. L'ecosistema resulta de les complexes relacions existents entre els elements vius (biòtics) i els desproveïts de vida (abiòtics) d'un àrea donada. **El concepte d'ecosistema té tanta importància en la ciència de l'ecologia que aquesta també es pot definir com l'estudi dels ecosistemes** (Wais, s.d.).

L'ecologisme constitueix un moviment polític-ideològic que promou una gran transformació social fonamentada sobre bases ambientals i principis ecològics (Wais, s.d.). La seva mirada, fonamentalment, egocèntrica però amb, evidentment, l'objectiu fonamental de millorar la vida humana, es dirigeix cap a tres camps principals:

- La conservació i regeneració dels recursos naturals.
- La preservació de la vida silvestre.
- La reducció de la contaminació i la millora de la vida urbana.

L'existència d'organitzacions ecologistes està estretament lligada al desenvolupament dels sistemes democràtics i al progrés de les llibertats civils i relacionada amb l'aparició i multiplicació d'ONG i moviments socials des del nivell global fins a l'escala local.

L'ecologia política és un corrent ideològic de l'ecologisme (Dobson, 1990) que postula que és necessari fer modificacions significatives a les polítiques de tots els estats del món, amb major o menor abast, entorn de l'oposició producti-

visme-antiproductivisme. Aquest argument central fa que sigui difícil identificar-la amb els conceptes clàssics de la divisió esquerra-dreta de la política convencional.

A Espanya, en concret, l'ecologia política i els seus autors (principalment Joan Martínez Alier, 2004, 2005) apunten específicament a l'estudi dels conflictes ecològic-distributius locals o internacionals derivats de l'accés de diferents actors als recursos naturals i serveis ambientals i, alhora, els derivats de les càrregues de la contaminació.

Lectures recomanades

Fonts principals i lectures recomanades:

D. B. Sutton i N. P. Harmon (1994). *Fundamentos de Ecología*. Mèxic-Espanya-Veneçuela-Colòmbia: Limusa Noriega Editors.

J. Grau (1985). *Ecología y Ecologismo*. Santiago de Xile: Edicions Oikos Lta.

1.3.2. Ecologia i sistemes. La hipòtesi Gaia

L'enfocament ambientalista ecologista reflecteix una forta inclinació cap a un desenvolupament ecològicament sostenible posant l'accent a les condicions ecològiques necessàries per mantenir la vida humana en el futur. Es recolza en la concepció de la terra com un sistema dinàmic.

Aquest enfocament aconsegueix el seu màxim exponent amb la hipòtesi Gaia, formulada per James Lovelock al 1979 en el seu llibre *Gaia: A New look at Life on Earth*.

Lovelock considera que la Terra, amb tots els organismes que la poblen i els seus entorns inorgànics, conforma una unitat integrada de gran complexitat que s'autoregula i permet que les condicions de vida al planeta es mantinguin, per la qual cosa l'assimila a un organisme viu, que Lovelock personifica en la figura de la deessa grega Gaia. En assimilar els processos ecològics en processos vitals, Lovelock posa en evidència la importància de la conservació de la biodiversitat. En considerar la terra una unitat integrada, es posa l'accent en la interrelació entre els subsistemes que la componen. En considerar-la un sistema global, Lovelock sosté que:

“[...] no hem de fer enormes esforços per retornar el clima on estava abans perquè en realitat no estem en posició de fer-ho. La nostra principal tasca de cara al futur és sobreviure”.

Lovelock, *Gaia: A New look at Life on Earth* (1979).

Aquesta hipòtesi és rebutjada per alguns pensadors, en part per considerar-la metafòrica, poc científica i insuficientment demostrada, però sobretot perquè consideren que substituiria a l'home d'una de les coses que el fan humà: la seva capacitat de decisió i d'intervenció conscient en el seu entorn, deixant-ho a la mercè d'una lògica cibernètica de bucles de retroalimentació (*feedback loops*)

Lectures complementàries

Ecología Política. Cuadernos de Debate Internacional.

J. Martínez Alier (2004). “Los Conflictos Ecológico-Distributivos y los Indicadores de Sustentabilidad”. *Revista Iberoamericana de Economía Ecológica* (Vol. 1).

que busquen la productivitat del sistema, una lògica despietada i inhumana si considerem que en els processos d'adaptació sempre queden enrere els més vulnerables. Per Illich (1996 [1992]), per exemple, l'hipòtesi com Gaia i el Planeta Blau, per romàntiques que puguin semblar, són hostils ja que alienen a l'home del seu lloc i de la seva vida.

1.3.3. Ecologia i tirania

Al seu llibre *Finis Terrae*, Bernard Charbonneau alerta sobre dos riscos associats a la revolució ecològica, el de “veure's perduda en el terrabastall mediatitzat d'una actualitat política perpètuament canviant [...] o, pitjor encara, el de deixar-se integrar en el sistema que l'engendra”. El prologuista del llibre, Didier Laurencin, estima que l'actualitat demostra que el clam de Charbonneau no ha estat escoltat quan les tècniques i indústries de despol·lució són considerades primordialment sectors de creixement i beneficis que augmenten el PIB, quan les diverses formes de gestió científica de l'ecosistema planetari o la “policia verda” reforcen el poder burocràtic “sota una capa de pintura ecociudadana”. D'aquesta manera “després d'haver espoliat la naturalesa, la societat industrial acaba de destruir-la prenent organitzar-la” (Laurencin, en Charbonneau, 2010).

Per la seva banda, Hans Jonas, filòsof alemany autor del “principi responsabilitat” sobre el qual se sustenta el principi precaució (Jonas, 1995 [1979]) alerta sobre el perill del sorgiment de dictadures ecològiques (o ecofascismes) fonamentats sobre una suposada incapacitat de les democràcies d'afrontar, eficaçment, els desafiaments ambientals en curs. Són amenaces totalitàries molt perilloses, que derivades de posar en primer plànol el vessant ambiental sense tenir en compte la resta de la vida humana i que van en una línia totalment oposada al projecte postdesenvolupista de construcció d'una societat més autònoma, econòmica i democràtica (Latouche, 2009 [2006]).

1.3.4. Ecologia, turisme i sostenibilitat. Ecoturisme

Les temàtiques, els moviments, els pensadors i, fins i tot, els partits polítics de l'ecologia ocupen un lloc creixent en un debat públic instat per la qüestió mediambiental. En aquest context, la preocupació ecològica arriba també a l'activitat turística en la recerca de la sostenibilitat general de qualsevol de les modalitats turístiques i, també de manera creixent, en el desenvolupament de destinacions i sectors específics que pretenen donar resposta a les inquietuds ecològiques d'un sector del mercat.

No per obvi deixarem d'insistir, aquí, en què no totes les pràctiques turístiques que porten en el seu nom d'una manera o una altra la paraula naturalesa o el prefix "eco" són necessàriament sostenibles. I no podrien ser-ho per una raó conceptual evident: tot i tractar-se de pràctiques ambientalment acurades, mai no es pot limitar la qüestió de la sostenibilitat a un dels seus vèrtexs (en aquest cas, l'ambiental), sinó que és indispensable contemplar-los tots en conjunt.

Dins de les modalitats turístiques basades en la naturalesa i inspirades en l'ecologia, l'ecoturisme ocupa un lloc creixent.

El concepte d'ecoturisme va emergir simultàniament amb el de turisme sostenible. Segons Swarbrooke (1999), alguns autors utilitzen els dos termes de manera intercanviable mentre que per a uns altres són termes diferents i, fins i tot, oposats.

També existeixen unes barreres difuses entre ecoturisme i turisme rural (Vallina Crespo, 2013; Xarxa Verda de Turisme Rural Responsable), l'agroturisme, el turisme esportiu, el turisme d'aventura, etc. La taxonomia de Newsome *et al.* (2002) considera l'ecoturisme com un dels quatre tipus de turisme en àrees naturals: turisme d'aventura, turisme que es basa amb la naturalesa, turisme de vida salvatge i ecoturisme.

Segons l'OMT, l'ecoturisme assumeix els principis de la sostenibilitat però fa referència a un nínxol concret:

“Es un turisme de zones naturals que implica normalment alguna forma d'experiència d'interpretació del patrimoni natural i cultural, que recolza positivament la conservació i les comunitats indígenes i que normalment està organitzada per a grups petits”.

La postura de la Societat Internacional d'Ecoturisme és similar i ho defineix com un “viatge responsable a àrees naturals que conserva el medi ambient i sustenta el benestar de la població local”.

Resumint (Ritchie i Crouch, 2003; Casanova, 2004):

- Són formes de turisme basades en la naturalesa, en la seva apreciació o en la de les cultures tradicionals dominants a la zona.
- En general, inclouen eines educatives i d'interpretació.
- Són organitzades generalment per empreses especialitzades, per a grups petits i amb preferència pels proveïdors petits i locals.
- Minimitzen els impactes negatius sobre l'ambient natural i sociocultural.
- Donen suport a la protecció i al manteniment de les àrees naturals mitjançant els beneficis econòmics que generen, a través d'ocupació alternativa i d'oportunitats per a les comunitats locals, gràcies a la creixent consciència

Turisme de vida salvatge a Àfrica

Per exemple, al seu llibre *International Cases in Tourism Management*, Horner i Swarbrooke (2004, pàg. 198-211) aborden amb subtileza totes les dimensions ètiques que presenta el turisme de vida salvatge a Àfrica.

ciació de la importància de la conservació tant de la població local com dels turistes.

Entre les activitats ecoturístiques podem citar, per exemple, el turisme d'observació (d'aus, grans mamífers, rèptils, astronòmica, safari fotogràfic, paisatges terrestres o aquàtics i turisme ètnic) i el turisme de participació (en activitats científiques de naturalesa, arqueològiques, campaments de treball, activitats d'educació i interpretació ambiental).

Fennel (1999, en Ritchie i Crouch, 2003) ho veu com una modalitat basada en la conservació en tres àmbits:

- L'harmonia entre humanitat i naturalesa.
- L'ús eficient dels recursos.
- Una espiritualitat que busca preservar els recursos des de l'ús abans que preservar-los per a l'ús.

Fennel ressalta el marc de la política d'implementació d'ecoturisme de Liu (1994) i resumeix les categories de gestió de la conservació de Nelson (1991). Per tot això, segons Fennel, l'ecoturisme es recolza en petits desenvolupaments, orientats localment, que es construeixen com a part d'un entorn.

La definició d'ecoturisme depèn de les característiques naturals geogràfiques i etnològiques de cada país o regió. Alguns autors com Ashton (1991) es pregunten si es tracta d'una nova modalitat de turisme o simplement d'un nou nom per a una antiga modalitat.

El desenvolupament de l'ecoturisme pot constituir un instrument útil en l'àmbit d'estratègies més àmplies cap a una millora de la sostenibilitat.

World Summit on Ecotourism

Al 2002, L'OMT va recolzar el World Summit on Ecotourism a Quebec, Canadà (OMT, 2002) i va dur a terme un projecte per determinar la grandària i la significació del mercat de l'ecoturisme a set països (Alemanya, USA, UK, Canadà, Espanya, França i Itàlia) el qual ha estat molt útil per posar en comú les definicions i els mètodes utilitzats en cadascun d'ells i evidenciar les seves diferències. L'estudi americà conseqüent proveeix, per exemple, una tipologia dels productes d'ecoturisme: per destinació, per nivell de servei (luxe, alt, mitjà, econòmic), per l'organització (grups, individual) i per perfil demogràfic dels viatgers.

En tot cas, recordarem que el concepte d'ecoturisme es refereix a un segment dins del sector turístic mentre que els principis de sostenibilitat han d'aplicar-se a tota forma d'activitat, gestió i empresa i projecte de desenvolupament turístic, en particular, i humà, en general, en qualsevol de les seves modalitats (Casanova, 2004).

1.3.5. Turistes i ecologia

En desenvolupament del programa de recerca sobre ecoturisme de l'OMT, citat anteriorment, l'estudi alemany va revelar una diferència que resulta clarificadora entre:

a) *Naturtourismus*, és el segment de mercat que es distingeix pel seu interès a desenvolupar activitats com a observació de la naturalesa, turisme científic, fotografia, caça o pesca, a llocs naturals atractius, preferiblement àrees protegides, generalment oferts a través d'operadors i l'impacte dels quals pot ser positiu o negatiu, tot i que això té poca importància.

b) *Ökotourismus*, és la modalitat de turisme que intenta responsablement minimitzar els impactes ambientals i els canvis socioculturals, ajudar a finançar àrees protegides i crear fonts d'ingressos per a la població local, una definició molt més propera al que habitualment entenem per turisme sostenible (Ritchie i Crouch, 2003).

Aquesta distinció va permetre als investigadors establir quatre categories de turistes, segons la seva actitud i la seva motivació pels aspectes ambientals del viatge, que va resultar de gran utilitat per realitzar una taxonomia per a la comparació internacional dels turistes:

- Tipus 1: Turistes despreocupats, sense interès per l'experiència de la naturalesa, per la seva contribució personal a la preservació de l'entorn ni per la gestió ambiental del viatge, tot i que sí aprecien un entorn intacte en la destinació.
- Tipus 2: Turistes poc interessats a pagar per les mesures de protecció ambiental a la zona de vacances i amb una actitud més aviat indiferent cap als aspectes ambientals.
- Tipus 3: Turistes socialment responsables de l'entorn de vacances, no només de la preservació de la naturalesa sinó sobretot de la manera de viure i les tradicions locals.
- Tipus 4: Turistes orientats a l'experiència de la naturalesa i respecte dels aspectes ambientals de vacances. Interessats en paquets d'ecoturisme en sentit estricte, valoren l'experiència de la naturalesa i tenen addicionalment gran respecte per la cultura i tradicions locals. Valoren la naturalesa no espoliada i l'entorn, aspectes bàsics pel seu nivell de satisfacció.

Lectura recomanada

Una síntesi d'aquells aspectes que es consideren concordes amb l'ecoturisme sobre la base de l'experiència de viatgers individuals està expressada en la taula de *Tourism Concern*, inclosa en *The British Ecotourism Market* (OMT, 2001).

1.3.6. El territorialisme i l'ecologisme enfront del turisme

La ciutadania s'enfronta a les agressions ambientals que agreugen la insostenibilitat mitjançant el territorialisme, entès com la defensa local de l'entorn. La universalització d'aquest objectiu és l'ecologisme ciutadà. En un interessant estudi, Macià Blàquez Salom (2005) analitza l'opinió d'aquestes ideologies polítiques enfront del turisme, més concretament, enfront de l'ecoturisme que manté un estret vincle amb l'ideal ecologista, prenent d'exemple el cas particular de les illes Balears, per considerar-les paradigmàtiques i tenir desenvolupats una sèrie d'estudis d'indicadors de sostenibilitat i participació en les respostes ciutadanes.

Blàquez (2005) desvetlla els miratges tant del turisme com del territorialisme, estableix la diferència entre autenticitat i banalització, distingeix enriquiment d'entreteniment i conclou afirmant que:

“Per molt ‘amigable’ que ens pugui semblar el turisme, contribueix igualment a la degradació ambiental i a la injustícia social. A l'igual que en altres sectors d'activitat, la seva reconversió ecològica ha de passar per la reducció dels nivells de consum d'energia i materials, per exemple mitjançant la creació de proximitat i la minimització dels desplaçaments, o amb la imposició de límits de canvi acceptable també socials i econòmics. Ni tan sols aquest servei que es pretén arcàdic lliura a l'entorn local o global de dany, encara que aquest sigui gasós i diferit. La solució política d'aquest, com d'altres conflictes, passa per l'apoderament ciutadà com a prioritat, previ, fins i tot, a la possibilitat de millora del benestar que pot proporcionar el desenvolupament turístic, mitjançant la consolidació de xarxes socials de solidaritat i justícia”.

Blàquez (2005).

Lectura recomanada

M. Blàquez (2005). “El territorialismo y el ecologismo frente al turismo. [El caso de las islas Baleares]”. *Scripta Nova, Revista electrónica de geografía y ciencias sociales* (Vol. IX, N° 194 (24), 1 d'agost). Barcelona: Universitat de Barcelona.

1.4. La sostenibilitat des d'una perspectiva de gènere

1.4.1. Benestar amb perspectiva de gènere

Vega i Lamote diuen:

“Un indicador és una mesura de resum d'algun aspecte de la societat que facilita la seva comprensió. Els indicadors permeten entendre la realitat i analitzar-la, requisit imprescindible per prendre mesures per intervenir en un sentit o un altre. És a dir, es necessiten indicadors que detectin les preferències, necessitats i prioritats dels ciutadans per poder planificar correctament l'acció política. No obstant això, s'ha de tenir en compte que els indicadors mostren la realitat d'acord amb els paràmetres considerats vàlids dins de la societat en la qual s'emmarquen i que no són del tot objectius. [...] Els 'indicadors de benestar' tracten de capturar de manera adequada l'estat de situació d'una sèrie de factors que participen o determinen la qualitat de vida de la persona i que fan que la seva existència posseeixi tots aquells elements que donen lloc a la tranquil·litat i satisfacció humana. [...] Sovint els indicadors de benestar no representen de manera adequada la realitat d'homes i dones i per això és necessari utilitzar indicadors que tinguin en compte les diferents experiències de cadascun. El gènere de l'individu pot afectar de manera molt significativa al seu benestar des del mateix moment del seu naixement i fins i tot abans. Ser conscient d'aquestes diferències és un primer pas imprescindible per fer alguna cosa sobre aquest tema i així garantir la igualtat d'oportunitats entre homes i dones”.

Vega i Lamote, *Els indicadors de benestar des d'una perspectiva de gènere a Espanya* (2008).

Lectures recomanades

M. Vega Rapun i J. Lamote de Grignon Pérez (2008). *Los indicadores de bienestar desde una perspectiva de género en España*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

A. Nazar Beutelspacher (s.d.). *La perspectiva de género y el bienestar de las mujeres*. Mèxic: Ecosur.

1.4.2. Turisme sostenible des d'una perspectiva de gènere

“El turisme pot ser un vehicle per a l'apoderament de les dones i la igualtat de gènere”. Així ho expressa l'Informe *mundial sobre les dones en el turisme* (2010) elaborat en col·laboració de l'ONU/Dones i l'OMT. El document constitueix un intent d'analitzar la situació de les dones que treballen en el sector turístic, particularment en països del Carib, Amèrica Llatina, Àsia, Àfrica i Oceania, i detectar les oportunitats i desafiaments als quals s'enfronten en els cinc àmbits temàtics en els que es divideix:

- Ocupació.
- Esperit emprenedor.
- Lideratge.
- Educació.
- Comunitat.

L'informe ve a confirmar que “les dones tenen una alta representació en les ocupacions del sector turístic” i ens recorda que “la indústria els pot oferir oportunitats per crear i gestionar els seus propis negocis convertint-se en peces clau per a la reducció de la pobresa a les comunitats rurals” (ONU/Dones i OMT, 2010). Ajuda a identificar on i com el turisme pot proveir oportunitats per generar ingressos i autonomia econòmica a les dones, així com, per contra, en quines altres àrees existeixen encara barreres significatives per a l'èxit de les dones.

L'informe inclou estudis de casos que demostren com les dones, treballant de forma individual o en grup, poden desafiar els estereotips culturals i donar suport a les seves famílies i comunitats a través de projectes turístics i finalitza

Portada de l'Informe *mundial sobre les dones en el turisme* (2010).

amb un nombre de recomanacions bàsiques i detallades organitzades per àrees temàtiques (capítols 7 i 8) dirigides als diferents actors dels sectors públic i privat. Aquestes recomanacions ens suggereixen, també, la necessitat de ser molt acurats amb tots aquests aspectes quan exercim com a turistes.

En el mateix sentit, el projecte *Gender & Tourism: Women's Employment and Participation in Tourism* (Hemmati, 1999) elaborat uns anys abans per UNED-UK per ser presentat a la sessió d'abril de 1999 de la Comissió sobre Desenvolupament Sostenible (CDS) en la qual es discutien els progressos aconseguits en el camp del turisme sostenible i les recomanacions sobre com millorar el desenvolupament sostenible del turisme i mitjançant el turisme, destaca que el turisme és un àrea particularment apropiada per emfatitzar l'enfocament integrat d'aspectes ambientals, socials i econòmics inherents al punt de vista de la sostenibilitat.

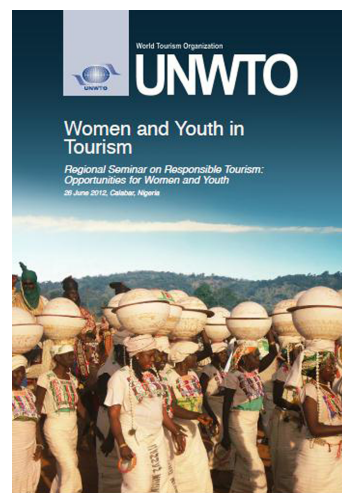
Segons expressen els seus autors, el turisme ha demostrat el seu potencial per crear ocupacions i per fomentar activitats generadores d'ingressos per a benefici de les comunitats locals en diferents àrees i destinacions. Definitivament el sector turístic proveeix diversos punts d'entrada per a l'ocupació i oportunitats de les dones en crear l'autoocupació en activitats generadores d'ingressos de dimensions petites i mitjanes, creant així camins per a l'eliminació de la pobresa de les dones i les comunitats locals a països en desenvolupament.

L'informe conclou que els temes de gènere i turisme no han d'estar més temps divorciats del corrent principal a l'hora de prendre decisions i finalitza amb una sèrie de recomanacions als actors i una oferta de consultoria institucional (des d'UNEP-*United Nations Environment Program*) ja que l'èxit de les iniciatives de les dones en el turisme s'ha de veure com un dels constituents clau, però prèviament invisible, de l'èxit a nivell macro i microeconòmic.

Per finalitzar no podem oblidar parlar de la problemàtica dels joves, pels quals el turisme constitueix una oportunitat d'entrar al mercat de treball, ja sigui amb un projecte de futur o com a mer punt de partida. És necessari parar atenció a la situació de vulnerabilitat en la qual els treballadors joves solen trobar-se per la precarietat i l'estacionalitat de la seva ocupació, que arriba a provocar formes d'explotació. La sinergia entre les problemàtiques de joves i dones va ser abordada al Seminari Regional "Turisme Responsable: Oportunitats per a les dones i per a la joventut", que es va celebrar el 26 de juny de 2012 a Calabar, Nigèria, en el marc del 53è encontre de Ministres i Ministres de Turisme d'Àfrica (font: Daniela Bru Alarcón: Gènere + Turisme).

Lectures recomanades

M. Hemmati (ed.) (1999). *Gender & Tourism: Women's Employment and Participation in Tourism*. Report to the ONE Commission on Sustainable Development 7th Session London: UNED-UK.
Women's Empowerment Principles.

Seminari Regional "Turisme Responsable: Oportunitats per a les dones i per a la joventut"

2. Aproximacions metodològiques a l'estudi del turisme sostenible

Farrell i Twining-Ward (2004) distingeixen clarament que es tinguin en consideració el que defineixen com a “sistemes turístics adaptatius complexos” CATS (*complex adaptive tourism system*) entesos com una totalitat en la qual emergeixen també amb claredat les relacions amb altres sistemes complexos, de la consideració parcial i fragmentada d'elements aïllats dins de la “indústria del turisme”. Així, les metodologies a emprar en l'estudi del turisme sostenible han de ser aquelles que afavoreixen un acostament més integrat i participatiu.

2.1. L'anàlisi empírica i inductiu de la sostenibilitat: *The Grounded Theory Method* (GT)

“L'objectiu de la *Grounded Theory* és ‘generar o descobrir una teoria’. GT pot ser definida com ‘el descobriment d'una teoria a partir de dades sistemàticament obtingudes mitjançant recerca social’”.

Glaser i Strauss, *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research* (1967).

Traduït al català com a “teoria fonamentada” o, millor encara, com a “teorització ancorada” (TA), *The Grounded Theory Method* (GT) apareix als anys seixanta a la *School of Nursing* de la Universitat de Califòrnia, formulada pels sociòlegs Barney G. Glaser i Anselm L. Strauss.

The Grounded Theory Method

Tributària de la sociologia americana i de la filosofia fenomenològica, és rebuda com una innovació metodològica que trenca tant amb el model científic tradicional positivista i els dogmes de la perspectiva lògica-deductiva de la recerca, als quals retreuen la seva especulació teòrica i la feblesa de la seva referència a la realitat, com amb el corrent empiricista en sociologia al qual li atribueixen falta de rigor i insignificança teòrica.

Destacarem com a principis bàsics de la TA, la necessitat d'arrelar la teoria a la realitat i, en conseqüència, la importància de l'observació in situ per a la comprensió dels fenòmens; la recopilació d'informació concentrant-se en el canvi, els processos i la complexitat d'allò real, aspectes tots aquests derivats del pragmatisme americà. De la filosofia fenomenològica se'n deriva la voluntat de posar entre parèntesi les nocions preexistents relatives a un fenomen per deixar-lo parlar per si mateix. Per això, s'evita la delimitació, a priori, de l'objecte d'estudi mentre que els conceptes i hipòtesis són construïts i provats sobre el terreny, al llarg de la progressió de la recerca.

Aleshores, l'objecte de recerca de la TA és un fenomen social entès com a procés i està considerat desproveït de fronteres formals, ja que la comprensió d'un fenomen social apel·la, al límit, a la comprensió de la totalitat del sistema so-

cial. De fet, podríem dir que la definició de l'objecte és una de les dimensions del progrés de la recerca. Així, la metodologia general d'anàlisi està vinculada a una recopilació de dades a partir de les quals genera una teoria inductiva respecte d'un àmbit d'activitat humana, no tant per produir una representació exhaustiva d'un fenomen sinó per elaborar una teoria pertinent sobre un fenomen que ho concerneix (Raymond, 2005; Laperrière, 1997).

Evolució de la TA

Després de l'elaboració comuna de la TA de Glaser i Strauss als anys seixanta, van començar, als anys vuitanta i noranta, a divergir d'opinió respecte de diversos aspectes de la metodologia de la TA. En termes generals, Glaser convida l'investigador a ser més creatiu i menys procedimental amb la metodologia, mentre que Strauss i la seva coinvestigadora Juliert Cobin opten a favor d'un mètode de codificació i anàlisi més lineal i detallat (Raymond, 2005).

Pel lector interessat, en Raymond (2005) apareix una taula que resumeix algunes de les diferències que marquen aquestes dues orientacions, inspirada de Parker i Roffey (1997).

Segons Emilie Raymond (2005), possiblement la principal aportació de la TA, sotmesa a crítica i debat durant les passades dècades però que actualment viu un ressorgiment a diverses àrees de recerca, “sigui l'haver aconseguit una sistematització extensiva dels principis analítics qualitius després de dècades de domini del model positivista de recerca, la qual cosa nodrirà el desenvolupament subsegüent de diferents metodologies qualitatives contemporànies”.

Lectures recomanades

B. G. Glaser i A. L. Strauss (1967). *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. London: Wiedenfeld and Nicholson.

G. de la Torre, et al. (s.d.). *Teoría fundamentada o Grounded Theory, Master en Calidad y Mejora de la Educación*. Madrid: Facultat de Formació del Professorat i Educació, UAM, Universitat Autònoma de Madrid.

I. Raymond (2005). “La teorización anclada (grounded theory) como método de investigación en ciencias sociales: en la encrucijada de dos paradigmas”. *Cinta de Moebio, Revista de Epistemología de Ciencias Sociales* (Nº 23, setembre, Art. 16). FACSO Facultat de Ciències Socials de la Universitat de Xile.

2.1.1. TA i turisme sostenible

L'interès de la TA per a la recerca en turisme sostenible resideix, al nostre criteri, en dos factors:

a) La seva forta relació amb una realitat a la qual assumeix com a canvi-ant. A partir d'una pregunta de recerca es procedeix a definir el lloc, la situació o el grup estudiat i es recopilen les dades, l'origen i tipologia de les quals es considerin pertinents, principalment dades de camp (observacions, entrevistes, etc.) però també dades quantitatives, arxius, fotografies, etc. que permetin entendre millor el fenomen estudiat i que van evolucionant al llarg de la recerca. El mostreig teòric inicial és contínuament remodelat per respondre

a nous interrogants que sorgeixen de l'anàlisi, "a nous informadors que, al llarg de l'estudi, orienten els esforços de recopilació d'informació cap a nous llocs" (Raymond, 2005).

b) L'accent posat, encara que no de manera excloent, a l'experiència del propi investigador i dels subjectes estudiats a través d'observació participant, entrevistes, etc. Bryant (2002) recalca que una de les particularitats de la TA és la seva insistència a involucrar-se amb els actors gràcies a tècniques de recopilació de dades permeables al sentit de les seves representacions i accions, i aquest aspecte és molt interessant per a l'estudi de l'experiència turística. Conceptes i categories conceptuals romanen sensibles a la realitat estudiada (Laperrière, 1997) ja que el *leitmotiv* de la TA consisteix a construir teoria a partir de les dades, afinant les categories conceptuals mitjançant la comparació constant, fins que cap dada nova les contradigui (principi de saturació). En aquest moment, és possible destriar els límits de l'aplicació i generalització dels conceptes desembocant a la integració final de la teoria en funció d'una categoria central que permet la integració de totes o un màxim de dades recopilades sobre el fenomen en un eix narratiu que va al cor del fenomen i ho resumeix en poques frases (Raymond, 2005).

Aquest **mètode comparatiu constant (MCC)**, que permet desvetllar similituds i contrastos entre les dades, identificar les seves característiques, les seves relacions i els determinants de les seves variacions passant d'una codificació oberta i exhaustiva, a l'inici de la recerca, cap a una codificació cada vegada més selectiva i coherent acompanyada d'una reflexió teòrica consignada per mitjà de memoràndums a mesura que s'avança (Laperrière, 1997, Raymond, 2005) i que constitueix la columna vertebral de l'anàlisi en la TA, permet tant tornar a repetir instàncies en cas de dubte sobre la validesa de la codificació o categorització d'una dada com remodelar o suprimir conceptes o categories si l'anàlisi de noves dades així ho exigeix.

D'altra banda, el procés d'integració conceptual de la TA ha d'atorgar, a la teoria generada, flexibilitat i llibertat per explorar un fenomen en profunditat. Douglas (2003) (a Raymond, 2005) es refereix als criteris enunciats per Glaser i Strauss al 1967 per avaluar la pertinença d'una teoria ancorada:

- Té la capacitat de cabre (*to fit*) a l'àrea substantiva.
- És entesa per no professionals interessats per l'àrea.
- Presenta un potencial de generalització a altres contextos similars.
- I, finalment, existeix la possibilitat pels actors d'utilitzar la teoria amb la finalitat de tenir un major control sobre les estructures i processos estudiats.

De fet, Bryant (2002) subratlla que la teoria ha de servir directament a les finalitats dels participants, mentre Goulding (1998) parla de la presentació dels resultats als subjectes com una etapa intrínseca del procés de recerca.

Aquesta flexibilitat que també dóna cabuda a la creativitat de l'investigador sota la forma de “sensibilitat teòrica”, sumada a la seva vocació finalista, ens sembla molt adequada a les característiques del fenomen turístic com a objecte de recerca.

Són bons exemples d'aplicació:

La tesi doctoral de Silvia Ayuso Siart (2003): *Gestión sostenible en la industria turística. Retórica y práctica en el sector hotelero español, adopta un enfoque interdisciplinar que combina métodos cuantitativos y cualitativos basados en la grounded theory.*

M. Castellans Botxí, F. J. Car González i M. A. Oviedo García (2013). “An Application of Grounded Theory to Cultural Tourism Research: Resident Attitudes to Tourism Activity in Santiponce”.

J. Connell i A. Lowe (1997). “Generating Grounded Theory from Qualitative Data: The Application of Inductive Methods in Tourism and Hospitality Management Research”.

2.2. L'observació dels comportaments, experiències i actituds:

The Household Analysis/Household Economy Approach (HEA)

The Household Economy Approach (HEA) (en català “Anàlisi de l'economia de la llar”) és un marc que permet, bàsicament a través d'enquestes de llars (*Household Surveys*), analitzar com la gent obté el seu menjar i altres béns o serveis i com responen aquests hàbits de consum als canvis que puguin produir-se en el seu entorn exterior (sequeres, pujades de preu dels aliments, etc.). És una metodologia que va ser desenvolupada entre els anys 1992 i 1997 per l'organització *Save the Children* en col·laboració amb la FAO-GIEWS (Organització de les Nacions Unides per a l'alimentació i l'agricultura). S'intentava trobar un mètode, a escala nacional, que pogués indicar els efectes de la pèrdua de collites o altres catàstrofes en el subministrament de menjar i la seguretat alimentària.

L'HEA consta de dues parts principals:

a) **Una descripció quantitativa de l'economia d'una població determinada**, incloent tots els principals factors que determinen els ingressos actuals i potencials de la llar des d'unes condicions canviants i com aquests varien entre llars. S'obté així un conjunt d'informació rellevant, incloent una estimació de la manera en què les llars obtenen normalment el seu menjar i altres béns; la seva despesa en alimentació i altres béns; els seus estalvis, reserves, ramats i altres actius, la disponibilitat de menjar silvestre; i el seu accés i ús de mercats. Aquesta informació és recopilada utilitzant mètodes de camp participatius i ràpids.

b) **Un sistema d'analitzar la relació entre un determinat esdeveniment (per exemple, la pèrdua de collita per una sequera o una pujada del preu dels aliments bàsics) i la capacitat de les llars per mantenir el seu consum de menjar i altres béns.** A la pràctica, aquestes relacions basades en la teoria dels *exchange entitlements* d'Amartya Sen (1981), poden ser complexes. Per exemple,

una sequera pot afectar els ingressos de les llars directa o indirectament, per la reducció de la seva collita, per la pujada de preus al mercat, o per la venda d'actius com pot ser una vaca, llenya o el seu propi treball per comprar menjar, per la qual cosa els aspectes qualitius són d'altíssima importància per explicar els enllaços que porten d'un *xoc* a les seves conseqüències.

Òbviament no podem predir el futur amb total precisió: els models de sistemes complexos tenen limitacions intrínseques i, no obstant això, l'objectiu d'HEA no és simplement predir un resultat concret sinó desenvolupar arguments sistemàtics i ben fonamentats sobre el més previsible ventall de desenllaços per a una situació donada.

Lectures recomanades

A. Deaton (1997). *The Analysis of Household Surveys: A Microeconomic Approach to Development Policy*. Baltimore: Maryland, John Hopkins University Press.

M. I. Grosh i P. Glewwe (2000). *Designing Household Survey Questionnaires for Developing Countries: Lessons from 15 Years of the Living Standards Measurement Study*. World Bank.

A. Sen (1981). *Poverty and Famines: An Essay in Entitlement and Deprivation*. Gloucestershire: Clarendon Press.

Save The Children Fund et al. (2000). *The Household Economy Approach. A Resource Manual for Practitioners*.

2.2.1. HEA i turisme sostenible

Considerant la relació entre HEA i la recerca en turisme sostenible, algunes de les seves forteses són:

a) A l'establir una relació lògica i transparent entre un succés, els seus resultats i les respostes possibles, resulta accessible pels no-tècnics i serveix com a base de discussió per a una gran varietat de gent, la qual cosa suposa un gran avantatge per a la recerca en un sector com el turisme.

b) La metodologia requereix d'un conjunt d'informació "complet" que inclogui totes les variables rellevants. Això assegura que la recol·lecció de dades sigui extensa, inclusiva i integrada, de manera que si ignorem alguna cosa sobre alguna variable crítica estem obligats a investigar-la. Per tant, resulta una metodologia molt d'acord amb les característiques d'una activitat tan complexa com és el turisme i, concretament, amb l'enfocament holístic que ens porta la seva consideració des del paradigma de la sostenibilitat.

c) Permet fer ús d'informació que es troba disponible només a nivell d'estimació i, amb ella, establir diferents hipòtesis segons diferents estimacions per a cada variable. Aquesta possibilitat ens permet fàcilment construir escenaris de futur i analitzar les seves implicacions, la qual cosa ens és molt útil per analitzar els impactes del turisme sobre una comunitat.

d) Ens permet analitzar canvis complexos en el context econòmic. Aquests solen implicar una varietat de factors que interactuen durant períodes llargs, de diversos anys fins i tot.

e) Proveeix informació en una forma que pot ser utilitzada per guiar una situació a mesura que evoluciona, observant els efectes reals dels canvis.

f) Permet una anàlisi focalitzada de les necessitats i l'evolució de grups definits i desagregats dins de les poblacions. No fa referència a una estadística o a una mitjana.

g) Ens diu no només que un problema existeix, sinó que ens dóna la seva escala, la importància relativa d'uns factors sobre uns altres en la seva gestió i d'aquesta manera suggereix possibles respostes.

Aquests factors concorden amb la complexitat i les temporalitats de l'activitat turística. Ens permeten crear escenaris, predir els seus impactes, guiar la seva avaluació i induir els canvis correctors pertinents durant la implantació i el desenvolupament de l'activitat turística en totes les seves etapes.

Household Income / Expenditure Survey

En un altre ordre de coses, l'OMT utilitza l'HI/ÉS (*Household Income / Expenditure Survey*) com l'instrument més eficient i adequat per mesurar l'activitat turística domèstica. L'HI/ÉS és una eina eficaç, la utilització de la qual s'ha estès per diferents països el que facilita els intercanvis i les comparacions. Aporta important informació sobre l'entorn de les llars i els seus components, que expliquen l'activitat turística dels residents. Permet també predir, a través de la mesura de la despesa en consum de les poblacions residents, les característiques de l'activitat turística de les llars. També és utilitzat, segons s'explica el document *Measuring the Role of Tourism in OECD Economies*, per detectar activitats de l'economia informal.

Lectures recomanades

Central Statistics Office (2012). *Standard Report on Methods and Quality for the Household Travel Survey*. Cork: Ireland.

OECD (s.d.). *Measuring the Role of Tourism in OECD Economies, Part II*.

OMT-WTO Department of Statistics and Economic Measurement of Tourism/EI (2005). *Measuring Domestic Tourism and the Use of Households Surveys. A working paper*.

M. Prachvuthy (2007). *Tourism Impact: Incomes Distribution. The Case of Angkor Heritage Site, Siem Reap Province*. Prepared for RCSD Conference, Chiang Mai, 29-31 inero.

ONU/UNSD-United Nations Statistic Division (2005). *Household Sample Surveys in Developing and Transition Countries* (conté estudis de cas).

2.3. L'anàlisi dels actors socials: *The Stakeholders Analysis* (SHA)

El *Stakeholders Analysis* (en català, anàlisi dels actors socials), és un procés informat per la teoria dels actors socials que consisteix en la recollida sistemàtica i en l'anàlisi de la informació qualitativa necessària per determinar quins interessos s'han de tenir en compte a l'hora de desenvolupar o implementar una determinada política o programa.

Stakeholder Theory

La teoria dels actors socials (*Stakeholder Theory*) és una teoria de gestió de les organitzacions i d'ètica en els negocis que afegeix valors i ètica a la gestió de les organitzacions. Va ser formulada originalment per R. Edward Freeman al seu llibre *Strategic Management: A Stakeholder Approach*.

Els Stakeholders són actors (persones o organitzacions) amb interessos particulars en el procés que s'està promovent. Aquests actors o "parts interessades" es poden agrupar a les següents categories:

- Agències internacionals.
- Empreses o entitats amb finalitats de lucre multinacionals, nacionals o locals.
- Mecenes i donants.
- Sector públic (governos, agències, ministeris...).
- Sindicats i associacions laborals.
- Organitzacions sense finalitats de lucre (ONG, fundacions).
- Usuaris/consumidors.
- Societat civil.

El procés inclou:

- La identificació de tots els actors.
- Documentar les necessitats dels actors.
- Explicitar i analitzar els interessos i influència dels actors (*Stakeholders Mapping*).
- Gestionar les expectatives dels actors.
- Prendre decisions i implementar-les.
- Repetir el procés per avaluar els resultats i ajustar les decisions.

L'anàlisi incorpora el coneixement que els actors tenen de les polítiques o processos que es tractin, els interessos particulars que els mouen, la seva postura a favor o en contra de les polítiques o programes, les aliances potencials amb altres actors i la capacitat d'afectar el procés mitjançant el poder o el lideratge.

El *Stakeholder Analysis* és utilitzat per identificar els actors clau i per fer explícit el seu coneixement, interessos, posicions, aliances i importància relativa respecte del projecte o política que es pretén implementar. Permet als que prenen les decisions o gestors interactuar més efectivament amb els actors clau i incrementar els suports a una política o programa. Quan aquesta anàlisi és duta a terme abans de la implementació, permet detectar potencials malentesos i oposicions a la política o programa i actuar per prevenir-los. Utilitzat juntament amb altres eines com a guia d'implementació, facilita l'èxit del projecte, el programa o la política.

Els actors i les seves posicions respecte d'un determinat tema s'han de detallar de manera sistemàtica mitjançant graelles d'anàlisi (*Stakeholders Mapping*) suficientment expressives i flexibles.

Això es pot fer tenint en compte diferents criteris. Bourne i Weaver (2009) distingeixen els següents:

a) Segons la seva rellevància, és a dir el grau de prioritat que els atribueixen els promotors de l'anàlisi segons el seu poder d'influència, la seva legitimitat en relació amb el tema que els convoca i l'urgència de les seves demandes (Mitchell *et al.*, 1997).

b) Segons les expectatives dels actors basades en jerarquies de valor i àrees clau d'acció (Fletcher *et al.*, 2003).

c) Segons el potencial d'amenaça i el potencial de cooperació que presenten pel desenvolupament del projecte (Savage *et al.*, 1991).

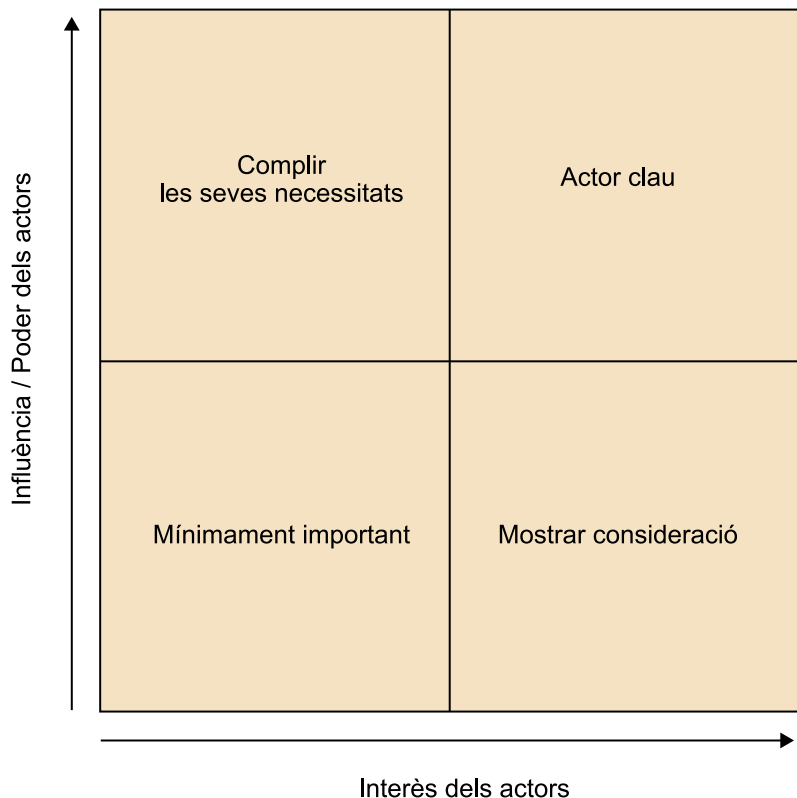
d) Turner, Kristoffer i Thurloway (2002) han desenvolupat un procés d'identificació d'actors, avaluació del seu nivell de consciència i si les seves actituds són de suport o d'oposició, avaluació del seu nivell satisfacció i la seva influència sobre les estratègies de comunicació.

Cameron, Crawley *et al.* (2010) proposen ordenar l'anàlisi segons la consideració relativa de la importància d'uns actors i les necessitats de d'altres actors de la xarxa.

La presentació més comuna del *Stakeholders Analysis* és una matriu que representa dues dimensions d'interès, a les quals se n'hi pot afegir una tercera representada per un color o per la grandària del símbol utilitzat. Les dimensions considerades poden incloure:

- Proximitat (implicació directa, indirecta, rutinària o remota).
- Poder (alt, mitjà o baix), els rols, el seu abast i les bases de la seva legitimitat.
- Interès (alt o baix), en quines àrees i en base a quins valors.
- Actitud (col·laboradora o obstructiva), a través de diferents accions i eines.
- Suport (positiu, neutral o negatiu) i quins són els seus arguments.
- Impacte (alt, mitjà o baix), de quina manera i sobre quines àrees.
- Necessitat (forta, mitjana o feble).
- Urgència (alta, mitjana o baixa), etc.

Figura 3. Exemple d'una matriu d'anàlisi

Font: Stakeholdermap.com. Project Management, templates and advice

Segons els criteris utilitzats i els objectius que es busquen (Bourne i Weaver, 2009), es podran generar:

- Graelles de poder/interès (Mendelow, 1991)
- Graelles de poder/influència (Bryson, 1995).
- Diagrames de Venn (utilitzats en la teoria de conjunts).
- Anàlisi CLIP (col·laboració/conflicte, legitimitat, influència i poder).
- Graelles d'actitud, poder i interès (Murray-Webster i Simon, 2007) com la de la figura 3.

Finalment, la metodologia del *Stakeholder Circle*® (Bourne, 2007) proporciona una guia completa de set passos, destinada a identificar i prioritzar els actors i les seves necessitats al llarg de tot el projecte, representar els seus perfils, desenvolupar una estratègia de compromís i gestionar els canvis al llarg del temps (Bourne, 2007; Bourne i Weaver, 2009).

Lectures recomanades

L. Bourne i P. Weaver (2009). "Mapping Stakeholders". In: Chinyio, I. i Olomolaiye, P. (eds.), *Construction Stakeholder Management*. Hoboken: Wiley-Blackwell.

R. I. Freeman (1984). *Strategic management: A stakeholder approach*. Boston: Pitman.

R. K. Mitchell, B. R. Agle i D. J. Wood (1997). "Toward a Theory of Stakeholder Identification and Saliency: Defining the Principle of Who and What really Counts". *Academy of Management Review* (22, N° 4, pàg. 853-888).

I. P. Purnomo (2011). *The Stakeholders' Analysis and Development Indicator of Sustainability on the Community Project*. University Muhammadiyah Yogyakarta.

K. Schmeer *et al.* (1999). *Guidelines for Conducting a Stakeholder Analysis*, PHR. Bethesda: Abt Associates.

2.3.1. Stakeholder Analysis i turisme sostenible

Com hem vist, el turisme és una activitat que es caracteritza per la gran quantitat d'actors molt diversos que intervenen en el seu desenvolupament pel que el *Stakeholder Analysis* constitueix una eina de primer ordre pel seu estudi i la seva gestió.

Hardy i Beeton (2001, a Ritchie i Crouch, 2003) proposen que el concepte de sostenibilitat del turisme resideixi en l'enteniment del que els actors locals (població receptora, turistes, hotelers, organitzacions, operadors...) perceben com a tal, les seves característiques i els seus condicionants, que han de ser establerts i mesurats sense que predomini cap element, ja sigui el benestar subjectiu, la salut ambiental, la salut cultural o la satisfacció dels visitants.

Per aconseguir-ho serà necessari establir una negociació entre els objectius de cadascun dels grups. Hardy i Beeton reconeixen el *Stakeholder Analysis* com un mètode lògic per identificar les múltiples opinions subjectives d'aquells que juguen un rol en turisme i per planifica'l d'una manera que eviti costos associats amb un planejament i una gestió fallida. Segons Grimble i Wellard (1997), el *Stakeholder Analysis* té un avantatge molt significatiu que és que proporciona una manera molt operativa de millorar el nostre enteniment dels problemes ambientals i del desenvolupament.

Lectures recomanades

D. Getz i S. Timur (2005). "Stakeholder Involvement in Sustainable Tourism, Balancing the Voices". In: Theobald, W. F. (ed.) (2005 [1994]), *Global Tourism* (3rd.ed., pàg. 230-245). Oxford, Elsevier/Butterworth-Heinemann.

D. Myers, M. Budruk i K. L. Andereck (2010). "Stakeholder Involvement in Destination Level Sustainable Tourism Indicator Development: The Case of a Southwestern US Mining Town". In: Budruk, M. i Phillips, R. (eds.), *Quality-of-Life Community Indicators for Parks, Recreation and Tourism Management* (pàg. 185-200). Springer.

I. T. Sautter i B. Leisen (1999). "Managing Stakeholders a Tourism Planning Model". *Annals of Tourism Research* (Vol. 26, N° 2, 1 April, pàg. 312-328).

S. Timur i D. Getz (2008). "A Network Perspective on Managing Stakeholders for Sustainable Urban Tourism". *International Journal of Contemporary Hospitality Management* (Vol. 20, N° 4, pàg. 445-461).

L. Xiong i C. Hu (2010). *A Stakeholder Analysis on Sustainable Heritage Tourism Development in Xina*. Paper presented at the First Sinó-French Tourism Forum, Xangai, Xina.

2.4. El factor temps i les anàlisis longitudinals

Dins de l'anàlisi demogràfica, es denomina **anàlisi longitudinal**, **anàlisi per cohort** o **anàlisi per generacions** la que s'efectua seguint l'evolució en el temps i la incidència dels diferents fenòmens que les afecten, d'un grup determinat de població definida en un moment inicial com a cohort. Els estudis

d'un mateix grup de persones, de manera repetida al llarg dels anys, són costosos i complicats de fer i de mantenir en el temps. El seu avantatge és que, a l'estudiar sempre a les mateixes persones, s'elimina l'efecte de cohort, motiu pel qual els canvis detectats es deuen, sens dubte, al pas del temps. No obstant això, impliquen una pèrdua de subjectes i un factor de disponibilitat selectiva (amb el pas del temps, només hi ha disponibles els subjectes amb un millor posicionament) cosa que pot perjudicar els resultats de la recerca.

En canvi, l'**anàlisi transversal, per períodes o momentani** és el que es refereix a l'estudi d'un grup de cohort en un període determinat. Compara un grup d'edat o cohort amb un altre grup d'edat en un moment de la prova i el seu principal propòsit és el de comparar grups d'edat. Té l'avantatge que s'obté informació d'una manera fàcil i ràpida sobre diferents grups d'edat, però el mètode que utilitza fa difícil determinar la causa de les diferències atribuïdes a l'edat i destriar-les dels efectes de cohort.

La metodologia de l'anàlisi longitudinal té una aplicació molt adequada en la psicologia del desenvolupament, una disciplina que estudia el desenvolupament humà durant tot el cicle vital de les persones per descriure, explicar, predir i influir en els canvis que ocorren des de la concepció fins a la vida adulta. També són molt utilitzats en demografia, medicina, epidemiologia i sociologia.

En estadística, el concepte és molt més reductor: l'estudi longitudinal és el que implica més de dues mesures al llarg d'un seguiment (Goldstein, 1979). Han de ser més de dues mesures, ja que tot estudi de cohorts té almenys aquest nombre de mesures, la del principi i la del final del seguiment. En aquest mateix any Rosner (1979) va proposar un nou procediment d'anàlisi per a aquest tipus de dades (prim Rodríguez i Llorca, 2004).

Un estudi longitudinal és llavors, un tipus d'estudi observacional en el que l'equip investigador es limita a mesurar les variables que defineix l'estudi al llarg d'un espai de temps (segons els casos, es pot perllongar, fins i tot, durant dècades o segles) requerint, en aquests casos, la utilització de dades estadístiques sobre diverses generacions consecutives de progenitors i descendents.

Lectures recomanades

M. Delgado Rodríguez i J. Llorca Díaz (2004). "Estudios longitudinales: concepto y particularidades". *Revista Española de Salud Pública* (Vol. 78, N° 2, març-abril). Madrid.

F. Ph. Rice (1997). *Desarrollo humano: estudio del ciclo vital*. Barcelona: Pearson Educación.

2.4.1. Els estudis longitudinals i el turisme sostenible

Com sabem, el turisme és una activitat molt relacionada amb el territori i amb la història i la vida sociocultural i econòmica de les comunitats tant emissores com receptores i, per tant, amb el temps.

Ambient i societat són àmbits en els que la majoria dels processos que hi tenen lloc són de lent desenvolupament. Fins i tot, encara que puguin succeir en ocasions canvis o xocs sobtats com un esclat social o una catàstrofe natural, les repercussions d'aquests successos tenen efectes a llarg i molt llarg termini i alguns d'aquests efectes són realment inesperats.

Tourism towards 2030 / Global Overview

L'OMT, en els seus informes preparatoris del document *Tourism towards 2030 / Global Overview* (OMT, 2011) va reconèixer la importància estratègica d'implementar, de manera sistemàtica, els estudis sobre les tendències a llarg termini que permetrien, entre altres coses, facilitar l'actualització constant de les dades quantitatives i contextualitzar, en un marc més ampli, els estudis puntuals que es realitzen.

La inclusió dels estudis a llarg termini com una activitat regular del programa de treball hauria d'estendre l'abast de l'activitat a l'àmbit de les tendències que juntament amb el màrqueting estratègic constitueixen, conclou l'OMT, el principal desafiament del programa prospectiu.

Pel document definitiu, es van preparar dues anàlisis longitudinals:

- a) El primer és una anàlisi històrica 1850-2010 dels indicadors relacionats amb el turisme per observar els inicis del creixement del turisme (OMT, 2011, punt 2.2.).
- b) El segon és una anàlisi longitudinal 1980-2010 dels indicadors econòmics, dels factors sociodemogràfics relacionats amb el turisme, dels factors polítics i de la innovació tecnològica per estudiar els determinants clau que influeixen sobre la demanda turística internacional (OMT, 2011, punt 3.1.).

D'altra banda, hem vist que el llarg termini és inherent al concepte de sostenibilitat, per la qual cosa podem afirmar que una metodologia que permeti l'observació constant, en el llarg termini, dels canvis ambientals, econòmics i socioculturals provocats pel turisme o que incideixen sobre ell, és la més adequada pel seu estudi i seguiment. Tenen com a límit que són mètodes d'observació de fets objectius que no permeten influir en els resultats ni admeten la participació de l'investigador, encara que si que comporten valoracions qualitatives.

Exemples

1) Agafem com a exemple l'estudi longitudinal realitzat per Kuentzel i Ramaswamy (2005) per investigar si les *amenity-based rural communities* (comunitats rurals dotades d'equipaments turístics) promouen la instal·lació residencial dels turistes al medi rural i les seves repercussions, una qüestió que tot i que ha estat explorada mitjançant models de presa de decisions ha estat poc analitzada des d'una perspectiva de desenvolupament rural. L'estudi de Kuentzel i Ramaswamy (2004) realitza una anàlisi longitudinal per modelitzar la relació entre desenvolupament turístic, migració neta i assentament residencial a una ciutat dels Estats Units entre els anys 1950 i 2001 prenent com a referència les tendències econòmiques i migratòries nacionals. Els investigadors conclouen que són primordialment les condicions socials i econòmiques generals les que determinen els canvis de residència, mentre que l'existència d'equipaments i serveis turístics al medi rural no és un factor determinant per a la migració.

2) L'article de Corinne van der Yeught (2012), "Construire des compétences centrales 'tourisme durable' dans les destinations", presenta els resultats d'un estudi longitudinal realitzat a tres destinacions turístiques de l'entorn mediterrani que treballen sobre objectius de sostenibilitat. A partir d'una graella teòrica fonamentada sobre els recursos en l'origen del desenvolupament sostenible, sobre els avantatges competitiu basats en les competències centrals i les capacitats dinàmiques i des d'una aproximació a la governança de tipus comunitari, des de la *stakeholder theory*, Van der Yeught proposa identificar els determinants susceptibles d'engendrar competències centrals i processos d'aprenentatge i governança fundades sobre pràctiques turístiques sostenibles al nivell agregat de les destinacions.

3) Per analitzar l'evolució de l'ocupació en el sector turístic, la *Direction générale de la petite entreprise et du tourisme de Canada* (2000) va realitzar una anàlisi longitudinal dels joves emprenedors centrats sobre el mercat, el turisme i la petita empresa. Basant-se amb el banc de dades administratives longitudinals del govern canadenc (DAL) dels anys 1985-1988 i 1992-1995, l'estudi va modelitzar la transició cap a l'ocupació autònoma al sector turístic d'adults joves de 20 a 29 anys comparant-la amb la transició inversa, de l'ocupació autònoma a l'ocupació remunerada en el mateix sector i cap a altres sectors.

2.5. La participació social i la resolució de conflictes

2.5.1. Participació social

La "participació" corre el risc de transformar-se, com la "sostenibilitat" i tantes d'altres, en una "paraula ameba", banalitzada i buida de contingut (Pörksen, 1995). No obstant això, constitueix un aspecte clau per a l'èxit de qualsevol projecte social des del mateix moment en què es fixen les metes. La participació social es manifesta en tres nivells:

a) Participació privada. És la que realitzem a nivell personal, que es manifesta a través de l'estil de vida que adoptem, del compliment d'alguns deures i responsabilitats tals com el pagament d'impostos i el respecte de les lleis i de la manera en què exercitem els nostres drets (l'educació, la nostra integració a la vida econòmica a través del treball, etc.).

b) Participació social. És la que realitzem en el nostre àmbit local immediat, procura d'una millora de les condicions de vida en general o en un col·lectiu determinat, per exemple, en associacions de veïns, sindicats, ONG, col·legis professionals, associacions de pares, etc.

c) Participació política. És la que realitzem quan directament o a través dels nostres representants, busquem els canals institucionals de l'Estat per intervenir en les decisions governamentals.

La participació té una triple connotació jurídica:

- Com a dret, consisteix en la facultat d'involucrar-nos en els afers socials per influir en la configuració de les condicions del nostre present i el nostre futur.

- Com haver de, implica la responsabilitat de participar en els assumptes públics.
- Com a mecanisme, comprèn els instruments mitjançant els quals podem exercir la participació com a dret i com a deure.

Existeixen tècniques per a la participació com el procés de presa de decisions participatiu (*Participative Decision Making*), la teoria del joc (*Game Theory*), etc.

Participative Decision Making

El procés de presa de decisions participatiu (*Participative Decision-Making/PDM*) prové del *Participative Management* (PM) de les empreses, però pot ser estès a qualsevol altre procés de presa de decisions que hagi de ser abordat per un grup. El seu objectiu principal és el benefici que obté l'organització pels efectes de motivació que es deriven d'una major implicació dels seus empleats, però també és el de sumar aportacions i crear sinergies en totes i cadascuna de les seves etapes (Tarifa *et al.*, 2011):

- Definició del problema o del model de la situació actual, per definir objectius.
- Generació de possibles alternatives, realitzada sota la forma de *brainstorming* per evitar qualsevol crítica o avaluació que inhibeixi la imaginació en aquesta etapa.
- Extrapolació dels resultats associats a cada alternativa, per tal de preveure els resultats que s'obtidrien en cas de posar-la a la pràctica.
- Valoració de la situació generada d'acord amb els objectius que es pretén aconseguir.
- Elecció de l'acció que es va a dur a terme i la seva implementació.
- Avaluar els resultats i tornar a començar el procés.

Teoria del joc (Game Theory)

Els models d'interacció basats en la Teoria del Joc estableixen la necessitat de vincular el pensament racional amb l'habilitat estratègica. La determinació de les interrelacions existents entre els individus d'una comunitat és de gran importància per a la generació i comunicació de polítiques de gestió, i la teoria del joc és una excel·lent eina per realitzar aquesta determinació perquè permet la participació de tots els actors involucrats. Aquesta manera de treballar consolida la responsabilitat de la comunitat, permetent generar polítiques de gestió que compten amb el suport de tots els actors que van participar en la formulació de les mateixes. Pels mateixos motius, es garanteix una bona comunicació de les polítiques generades d'aquesta manera.

La teoria del joc (*Game Theory*) (Myerson, 1991; Gibbons, 1992) és una branca de les matemàtiques aplicades, freqüentment utilitzada en economia, que estudia les interaccions estratègiques entre agents o jugadors. En els jocs estratègics, cada jugador tria estratègies que maximitzen les seves utilitats en el marc de les decisions preses pels altres jugadors. D'aquesta manera, la teoria del joc dóna la possibilitat de modelar situacions socials en les que els que prenen les decisions interactuen amb altres agents. Per tant, la teoria del joc estudia l'elecció de polítiques òptimes quan els costos i beneficis de cada opció depenen de les eleccions realitzades per altres individus (Tarifa *et al.*, 2011).

Les TIC han obert, d'una manera espectacular, el ventall de possibilitats d'articular una participació social efectiva sobretot a una escala superior a la local i a través de plataformes com:

- Plataformes de treball col·laboratiu.
- Plataformes d'economies alternatives: *crowdsourcing*, grups de compra directa...
- Plataformes de peticions.

- Fòrums, etc.

En contrapartida, en utilitzar plataformes de participació basades en les TIC, és necessari prendre totes les precaucions per evitar l'exclusió d'aquells sectors que, per les seves pròpies condicions socioculturals o econòmiques o per les limitacions tecnològiques del medi en el que es desenvolupen, no tinguin accés a aquestes tecnologies.

Observem que totes aquestes tècniques i recursos per a la participació, anteriorment citades, van molt més allà dels anomenats "processos participatius" reduccionistes a l'ús, que només pretenen donar legitimitat *a posteriori* a decisions polítiques i que consisteixen en donar a triar, a un determinat grup de població, entre dues o tres alternatives premodelades per a la resolució d'un problema, sense que se'ls hagi informat prèviament sobre la seva formulació, anàlisi i alternatives.

2.5.2. Mètodes i tècniques de Resolució Alternativa de Conflictes (RAC)

La Resolució Alternativa de Conflictes (RAC) és un terme generalment utilitzat per definir un conjunt de mètodes i tècniques que tenen com a objectiu la resolució de conflictes sense confrontació. Inclouen mètodes com la mediació, la negociació i l'arbitratge i utilitzen tècniques com la construcció de consensos, les visions alternatives i la construcció d'escenaris.

Mentre que els processos judicials tendeixen a perllongar-se en el temps, a ser altament consumidors de recursos i d'esforços, a produir fatiga moral a les parts i a produir resultats en els que uns perden i uns altres guanyen, l'adopció de mètodes de RAC pot tenir com a resultat tenir solucions més immediates, basades en acords sobre processos en evolució, sotmeses a un seguiment de les parts implicades i en les que tots, en part, guanyen, la qual cosa permet obtenir beneficis a llarg termini.

Alguns dels mètodes de RAC més utilitzats són: negociació, arbitratge i mediació.

a) Negociació. La negociació és un procés pel qual les parts en conflicte tracten els possibles resultats directament. Les parts intercanvien propostes i demandes, expliquen les seves raons i continuen amb la negociació fins que s'arriba a un acord o es declara un bloqueig en les negociacions (Shamir, 2003).

Si existeix un promotor o animador de les negociacions, aquest únicament actuarà com a conciliador: reunirà a les parts en conflicte, els ajudarà a reflexionar i al fet que ells mateixos busquin alternatives per arribar a una solució.

b) Arbitratge. En l'arbitratge, una persona externa acceptada per la parts en conflicte, actuant en el seu caràcter d'àrbitre, imposa una decisió després de conèixer els arguments de les parts posant, d'aquesta manera, fi al conflicte (Visscher, 2008).

c) Mediació. La mediació és un mecanisme de resolució de conflictes que s'ha convertit en una alternativa viable als processos judicials i a l'arbitratge a totes les escales, des dels conflictes internacionals, fins a l'escala familiar. En els processos de mediació, una tercera persona o persones imparcials intervenen en la negociació entre les parts. Aquests mediadors no tenen interessos directes en la disputa o en relació amb els seus resultats sinó que tenen el control dels processos, avaluant alternatives i proposant marcs d'acord possibles que els involucrats podran assumir com a seus per a solucionar el conflicte. L'objectiu és arribar a un solució mútuament acceptable, un acord consentit entre les parts en conflicte que participen voluntàriament en el procés de mediació i, al mateix temps, restaurar i millorar les relacions entre elles (Shamir, 2003).

criteris d'elecció, passos i capacitats necessàries

L'aplicació de tècniques de RAC depèn de les circumstàncies específiques i del context del conflicte que es tracti. Els passos d'un procés de RAC són els següents (Shamir, 2003; Visscher, 2008):

1) Crear una relació que funcioni. És recomanable preparar l'escenari, reunir tota la informació referent a les persones i el conflicte i buscar un lloc neutral per realitzar la negociació, mediació o arbitratge.

2) Aclarir el conflicte. Identificar qui són els actors amb interessos en el mateix. Es tracta de comprendre a les parts, identificar els seus interessos (implícits) i els seus punts de vista, detectar les controvèrsies i identificar clarament els punts en conflicte, revisant els interessos contraposats de manera raonada.

3) Buscar alternatives: és necessari realitzar una "pluja d'idees" per identificar, d'una manera àmplia i imaginativa, les possibles solucions.

4) Identificar les opcions que comportin certs beneficis per a tots. Analitzar les alternatives, avaluar-les, sospesar-les des d'una perspectiva *win/win*, sabent que això no suposa que tots guanyin en tots els àmbits sinó que es tracta d'enfocar el problema com a socis col·laboradors i no com a oponents. Si és possible, prioritzar les alternatives i realitzar acords sobre elles.

5) Finalitzar la mediació. S'espera que una mediació d'èxit finalitzi amb un acord i amb una actitud de les parts que comporti l'aplicació de les solucions acordades, encara que en ocasions pot finalitzar sense haver-ho aconseguit, havent o no avançat en el procés.

Els mediadors o animadors en un procés de RAC hauran de (CRN, s.d.; Acuña Sosa, 2011):

- Preparar l'escenari i conèixer el problema.
- Adoptar una perspectiva *win/win*.
- Tenir capacitat de generar confiança: empatia (la capacitat de posar-se en el lloc de l'altre), manipulació d'emocions, assertivitat apropiada, capacitat de comunicació (escolta activa i expressió clara i precisa), i disposició per resoldre.
- Posseir capacitat d'entendre i reconèixer de manera raonada, objectiva i justa els punts de vista i els interessos de les parts a partir de les posicions de cadascuna.
- Fer preguntes obertes.
- Posseir capacitat de resposta creativa, transformant els problemes en oportunitats.
- Ser imparcial i neutral, professional en el seu rol com a mediador o animador.
- Mantenir la confidencialitat.

Són elements clau de l'èxit en els processos de mediació (Shamir, 2003; Visscher, 2008):

- Separar les persones i els problemes per evitar emocions que poden bloquejar les possibles solucions.
- Centrar-se en els interessos i no en les posicions; l'objectiu és aconseguir que es materialitzin els interessos legítims dels actors.
- Desenvolupar solucions múltiples entre les quals triar, buscant aquelles que comportin beneficis per a totes les parts.
- Insistir a utilitzar criteris objectius.

Activitat

Escolliu un tema candent de conflicte relacionat amb el turisme que estigui present en els mitjans, identifiqueu als actors i plantegeu un procés de joc de rols per a la seva resolució.

Lectura recomanada

I. Shamir (2003). *Alternative Dispute Resolution Approaches and their Application*. UNESCO-PHI.

3. I la tecnologia?

L'aparició i la generalització de les TIC ha suposat una revolució a tots els aspectes de la vida humana i, per tant, també a l'activitat turística. La introducció de les TIC té evidents repercussions a l'àmbit econòmic, però també al social i a l'ambiental.

3.1. Oportunitats

a) Com a motivació a viatjar, la fortalesa tecnològica d'una destinació recentment ha entrat en l'equació i té un rol, encara que menor, a l'atractivitat general de les destinacions (excepte excepcions com Silicon Valley a Califòrnia o Cap Canyar a Florida). En canvi, si que cada vegada apareixen amb major freqüència atractius turístics basats en la tecnologia (la il·luminació nocturna de la torre Agbar a Barcelona, la setmana de la llum de Lió, la visita al metro de Bilbao, etc.) i, per descomptat, la component tecnològica i els continguts basats en suport Internet formen part ja inseparable de museus, exposicions, etc.

b) En l'aspecte professional, la integració de les TIC a les empreses i a entorns turístics ha suposat una revolució en totes les etapes del procés turístic, per a tots els agents i en tots els canals. Amb caràcter general, poden contribuir a millorar la reputació, la gestió del client, la decisió, el disseny d'entorns segurs i saludables, l'accessibilitat i la mobilitat de les persones i les coses i l'ecoeficiència (estalvi energètic, aigua i residus, etc.).

Constitueixen un factor bàsic a la promoció i distribució d'un nombre de destinacions creixent en permetre que aquelles destinacions petites i poc poderoses tinguin accés al mercat global a un preu accessible i de manera sostenible. Centrals de reserves, centres d'interpretació, operadors d'allotjaments, empreses de reserva de cotxes, personalitzen el servei, acceleren els tràmits, simplifiquen les gestions administratives i estalvien costos gràcies a l'ús de les tecnologies millorant la seva sostenibilitat.

c) Des del punt de vista de la recerca, les TIC ofereixen eines d'accés a la informació, de tractament de dades i de difusió i d'intercanvi de coneixement. Tot això, fins fa molt poc, era inimaginable.

d) D'altra banda les TIC han donat als usuaris un poder de recerca, informació i elecció mai abans disponible. Com hem vist abans, nombroses plataformes basades en Internet han permès fer coses que fins fa ben poc eren impensables: avaluació, opinió, contacte directe entre usuaris i entre usuaris i proveïdors de serveis, etc.

Les opinions dels usuaris a Internet complementen i/o substitueixen les informacions publicitàries i les certificacions de consultors i entitats externes. Les aplicacions per a telefonia mòbil estenen la informació a tots els moments del viatge; bona part dels viatgers no deixen d'utilitzar *Apps* al seu mòbil i les aplicacions mòbils són una gran oportunitat per a hotels, restaurants i la resta d'empreses del sector turístic. Tècniques de realitat augmentada permeten afegir valor agregat a la realitat de la destinació mitjançant reconstruccions històriques, experiències artístiques, etc. La connectivitat en mobilitat presenta els seus propis desafiaments i oportunitats.

Fòrum Investiga SIC de la UOC

En ambdós missatges enviats al Fòrum Investiga SIC de la UOC, el 12 de febrer i l'1 de maig de 2014, Pere Cantirer informa:

Segons una recerca realitzada per Accenture, el *cloud*, el *check-in* mòbil, la biometria i la tecnologia NFC aportaran valor afegit a l'establiment turístic que disposarà d'un CRM amb l'objectiu de fidelitzar el client. Aquesta fidelització s'ha dissipat amb l'increment dels canals digitals. A l'estudi, es pot constatar algunes situacions noves, com per exemple que gairebé el 30% dels clients faran la reserva només en un situació d'oferta rebaixada. Per aquest any, en el que es realitzarà una anàlisi social basada en BigData, s'espera que les xarxes socials redueixin les distàncies entre grandàries i pressupostos empresarials i en la superespecialització de les diferents ofertes.

La primera de les tres recerques de Skyscanner, que farà públiques aquest any, anticipa les tendències tecnològiques que es preveuen pel desenvolupament dels viatges en els propers 10 anys. Segons l'informe de recerca, es tendirà a l'elaboració d'eines informàtiques que siguin capaces de predir les preferències particulars dels turistes, a través de BigData i a través de l'estudi de les reaccions i emocions. Una espècie de company digital incorporat a qualsevol dispositiu electrònic que es porti damunt o que estigui proper a llocs de connexió particulars, per exemple el terminal telefònic mòbil o uns altres (com, Desti). A les generacions futures no els importa que es coneguin els seus sentiments ni el seu estat d'ànim.

S'adaptaran opcions de viatges a les necessitats de cada persona, amb la característica de la senzillesa en la manipulació dels dispositius i la facilitat per accedir a l'oferta. El sistema tecnològic (per exemple, *The Future Laboratory*) realitzarà totes les gestions. Pel que fa a la destinació, la podrem conèixer a través de la realitat virtual abans de visitar-la.

3.2. Desafiaments

1) Un desafiament que afronten les destinacions és conèixer a través de la recerca i un judici crític quins tipus de tecnologia són veritablement desitjats pels visitants, quins proporcionen un autèntic avantatge competitiu incrementant el seu atractiu, la seva sostenibilitat i la comoditat dels visitants, i quins només proporcionen molèstia i confusió reduint el seu atractiu a més d'afegir indesitjables i innecessaris costos, fins al punt que es planteja el debat del delicat equilibri entre *high-tech* i *high-touch*, per no privar a l'usuari de tot tracte humà (Ritchie i Crouch, 2003).

2) També observem que comencen a aparèixer al mercat ofertes de viatges i vacances que posen l'accent en la descompressió i la "ascèsis" tecnològica, com el Digital Detox a l'hotel The Westin Dublin o el "pla de desintoxicació" de l'hotel Barceló Sancti Petri Resort; programes complets de vacances per desconnectar a l'illa del Carib de Saint Vincent and The Grenadines i, en el límit, recessos de desintoxicació tecnològica com Camp Grounded a Califòrnia.

3) Tampoc hem d'oblidar que, des del punt de vista mediambiental, la “desmaterialització” que freqüentment s'esmenta quan es fa referència a les TIC no és tal ni moltíssim menys: la tecnologia té una part important de maquinari que és necessari produir, distribuir i eliminar amb uns terminis de caducitat molt curts ja sigui per la seva pròpia evolució o induïts per processos d'obsolescència programada; genera un consum de recursos estratègics (com el coltan) per a la seva fabricació i un consum d'energia important en tots els seus nivells. Només cal veure les muntanyes de residus electrònics que s'acumulen a les platges d'aquells països disposats a rebre'ls (*i-waste*), les guerres iniciades pels recursos estratègics pel desenvolupament de components de telefonia mòbil i electrònica, el creixement urbà i les dinàmiques poblacionals a les regions productores de components de microelectrònica o, simplement, l'impacte d'un congrés com el *World Mobile Phone* en una ciutat com Barcelona.

4) Hem de tenir també en compte “l'efecte rebot” estudiat pels ecòlegs i els economistes, que es produeix quan un avanç tecnològic permet reduir el consum d'energia i paradoxalment incita a l'augment del consum, de tres maneres (Gossart, 2010):

a) La primera, el denominat efecte rebot directe, és el més intuïtiu: quan es redueix la intensitat en energia d'un servei, el seu cost baixa; l'estalvi realitzat permet, per tant, consumir més d'aquest mateix servei. L'exemple clàssic és el de l'automobilista que reemplaça el seu vell automòbil per un model més eficaç i aprofita l'estalvi en combustible per conduir-lo amb més freqüència i més lluny, o el cas típic de la calefacció, usada amb més freqüència i a major temperatura.

b) El segon tipus d'efecte rebot és l'indirecte, en el que l'estalvi obtingut condueix a augmentar els fluxos materials de la societat a un altre sector. Per exemple, una família podria invertir la diferència obtinguda en aïllar les finestres del seu habitatge en un viatge amb avió. Gossart (2010) ens fa observar que la mateixa publicitat a través de la que s'aconsella al client, per una preocupació ecològica, sobre certes mesures d'estalvi energètic, informa sobre els punts que disposa el client per gastar en viatges o altres objectes.

c) Un tercer tipus d'efecte rebot es produeix quan l'eficàcia per explotar un recurs augmenta i el seu cost disminueix, afavorint les activitats socioeconòmiques que ho utilitzen intensivament. Aquestes últimes atreuen capitals financers i col·laboradors d'alt rendiment, enfortint la seva posició fins a dominar a la competència. En conseqüència, l'economia sencera es bolca cap a aquest recurs que s'ha abaratit i que és susceptible, aquesta vegada, de reconfigurar l'estructura mateixa de les societats humanes. És el cas del petroli i la “societat dels hidrocarburs” amb totes les seves manifestacions (urbanisme, transports, comerç i consum, turisme, etc.).

“Encara que aquests fenòmens no són nous, segueixen sent difícils d'aprehendre, ja que obliguen a concebre, per a cada tècnica utilitzada, el conjunt de les conseqüències estructurals que la seva ocupació massiva pot generar”, conclou Gossart (2010).

En resum, en el turisme sostenible les TIC han de col·laborar, al mateix temps, en la millora de l'ecoeficiència dels processos i les destinacions, l'increment de l'índex de satisfacció dels clients i l'augment dels ingressos, controlant “l'efecte rebot” i reforçant els tres pilars de la sostenibilitat.

Resum

En aquest capítol, hem vist com les diferents modalitats de turisme sostenible i la sostenibilitat de l'activitat turística en general, tant des del punt de vista de les destinacions, de les empreses, dels propis turistes, com de tots els actors que intervenen en el procés, ofereixen un ampli i interessant camp d'estudi, recerca i acció professional.

Si situem el turisme al centre de la reflexió pel seu abast i pel seu impacte a la societat globalitzada, la seva sostenibilitat pot constituir un objecte d'estudi interessant en si mateix però també en relació amb altres aspectes de la reflexió sobre la vida social com, per exemple, les posicions respecte al consum i l'estil de vida, la perspectiva de gènere, l'oposició entre pensament egocèntric i antropocèntric, les tensions entre el pensament desenvolupista i les alternatives postdesenvolupistes i el rol de la tecnologia.

Pel que fa referència a les metodologies més adequades per a la recerca, la planificació i la implementació del turisme sostenible, evidentment aquest capítol és només introductori, però existeix una àmplia bibliografia que permetrà al lector interessat aprofundir en elles.

Bibliografia

1. Apartat 1: Aplicacions professionals i temes de recerca actual en turisme sostenible

Acuña Sosa, M. (2011). *Técnicas de animación turística*. Costa Rica: Universitat Estatal a Distància.

Ashton, R. I. (1991). *Fundamentals of Ecotourism: a Workbook for Nonprofit Travel Programmes*. Gainesville, Florida: Water and Air Research Inc.

Ayuso Siart, S. (2003). *Gestión sostenible en la industria turística. Retórica y práctica en el sector hotelero español* (tesis doctoral). Barcelona: UAB.

Blázquez, M. (2005). "El territorialismo y el ecologismo frente al turismo. [El caso de las islas Baleares]". *Scripta Nova, Revista electrónica de geografía y ciencias sociales* (Vol. IX, Nº 194 (24), 1 d'agost). Barcelona: Universitat de Barcelona.

Bramwell, B. i Lane, B. (1993). "Sustainable Tourism: An Evolving Approach". *Journal of Sustainable Tourism* (Vol. 1, Nº 1, pàg. 1-5).

Bramwell, B., Henry, I., Jackson, G., Goitía Prat, A., Richards, G. i Van der Straaten, J. (eds.) (1996). *Sustainable Tourism Management: Principles and Practice*. Tilburg: Tilburg University Press.

Butler, R. W. (1999). "Sustainable Tourism: A State of the Art Review". *Tourism Geographies* (Vol. 1, Nº 1, pp 7-25).

Buckley, R. (1993). "International Trade, Investment and Environment: An Environmental Management Perspective". *Journal of World Trade* (Vol. 27, Nº 4, pàg. 102-148).

Buckley, R. (2003). *Case Studies in Ecotourism*. Wallingford: CABInternational.

Buckley, R. (2012). "Sustainable Tourism: Reserch and Reality". *Annals of Tourism Research* (Vol. 39, Nº 2, pàg. 528-546).

Casagrandi, R. i Rinaldi, S. (2002). "A Theoretical Approach to Tourism Sustainability". *Conservation Ecology* (Vol. 6, Nº 1, Art. 13).

Casanova García, A. (2004). "Claves del turismo consciente y responsable. Curso de hostelería y medio ambiente de la Dirección General de Desarrollo sostenible de la Xunta de Galicia". Sanxenxo, 1, 2 i 3 de desembre de 2004.

Cater, I. i Lowman, G. (eds.) (1994). *Ecotourism: A Sustainable Option?* New York: John Wiley & Sons.

Charbonneau, B. (2010 [1976]). *Finis Terrae, La Bauche, À plus d'un titre* (publication posthume). Préface de Didier Laurencin.

Craik, J. (1995). "Are There Cultural Limits to Tourism?". *Journal of Sustainable Tourism* (Nº 3, pàg.87-98).

Dasman, R. F., Milton, J. D. i Freeman, P. H. (1973). *Ecological Principles for Economic Development*. London: John Wiley & Sons.

Demanget, M. i Dumoulin, D. (2010). "Étudier le tourisme: vers de nouveaux horizons". *Cahiers donis Amériques Llatins* (Nº 65, pàg. 19-33).

Dobson, A. (1990). *Green Political Thought*. London: Unwin Hyman.

Farrell, B. i Runyan, D. (1991). "Ecology and Tourism". *Annals of Tourism Research* (18, pàg. 26-40).

Farrell, B. H. i Twining-Ward, L. (2004). "Reconceptualizing Tourism". *Annals of Tourism Research* (Vol. 31, Nº 2, pàg. 274-295).

Fennel, D. (1999). *Ecotourism: an Introduction*. London: Routledge.

Gascón Gutiérrez, J. (2006). *Certificar el "Turismo Solidario". ¿Cómo? ¿Por quién? Pero sobre todo, ¿para qué?*. ATR-Acción por un Turismo Responsable.

- Gober, P.** (2000). "Presidential Address: In Search of Synthesis". *Annals of the Association of American Geographers* (Vol. 90, N° 1, pàg. 1-11).
- Goodall, B.** (1994). "Environmental Auditing: Current BestPractice". In: Seaton, A. V., Jenkins, C. L., Wood, R. C., Dieke, P., Bennet, M., McLellan, L. R. i Smith, R. (eds.), *Tourism: the State of the Art* (pàg. 655-664). Chichester: John Wiley & Sons.
- Granstedt, I.** (2006). *Peut-on sortir de la folle concurrence? Manifeste à l'intention de ceux qui en ont assez!*
- Grau, J.** (1985). *Ecología y Ecologismo*. Santiago de Xile: Edicions Oikos Lta.
- Green, H. i Hunter, C.** (1992). "The Environmental Impact Assessment of Tourism Development". In: Johnson, P. i Thomas, B. (eds.), *Perspective on Tourism Policy* (pàg. 29-48). London: Mansell.
- Gunderson, L. i Holling, C. S.** (eds.) (2002). *Panarchy: Understanding Transformations in Human and Natural Systems*. Washington DC: Island Press.
- Gunderson, L., Holling, C. S. i Light, S.** (eds.) (1995). *Barriers and Bridges to the Renewal of Ecosystems and Institutions*. New York: Columbia University Press.
- Hemmati, M.** (ed.) (1999). *Gender & Tourism: Women's Employment and Participation in Tourism*. Report to the ONE Commission on Sustainable Development 7th Session London: UNED-UK. Font principal de la traducció: Fòrum pel Turisme Sostenible.
- Henry, I. P. i Jackson, G. A. M.** (1996). "Sustainability of Management Processes and Tourism Products and Contexts". *Journal of Sustainable Tourism* (Vol. 4, N° 1, pàg. 17-28).
- Holling, C. S. i Chambers, A. D.** (1973). "Resource Science: The Nurture of an Infant". *BioScience* (Vol 23, N° 1, pàg. 13-20).
- Horner, S. i Swarbrooke, J.** (2004). *International Cases in Tourism Management*. Oxford: Elsevier.
- Hunter, C.** (1997). "Sustainable Tourism as an Adaptive Paradigm". *Annals of Tourism Research* (Vol. 24, N° 4, 850-867).
- Hunter-Jones, Ph.** (1997). "Sustainable Tourism". *Annals of Tourism Research* (Vol.24, N° 2, pàg. 477-478).
- Illich, I. i Cayley, D.** (1996 [1992].). *Entretiens avec Ivan Illich*. Québec: Bellarmin; traduït de l'anglès per Paule Noyart. Primera publicació: **Cayley, D.** (1992). *Ivan Illich in conversation*. Ontario: House of Anansi Press.
- Ivars Baidal, J.** (2001). *Planificación y gestión del desarrollo turístico sostenible: propuesta para la creación de un sistema de indicadores*. Alacant: Institut Universitari de Geografia de la Universitat d'Alacant, Espanya.
- Jonas, H.** (1995 [1979]). *El Principio de Responsabilidad: ensayo de una ética para la civilización tecnológica*. Barcelona: Herder.
- Lash, S. i Urry, J.** (1998 [1994]). *Economías de signos y espacio. Sobre el capitalismo y la posorganización*. Buenos Aires: Amorrortu.
- Latouche, S.** (2009 [2006]). *La apuesta por el decrecimiento*. Barcelona: Icaria.
- Leland, S.** (1983). "Feminism and Ecology: Theoretical Connections". In: Caldecott, L. i Leland, S. (eds.), *Reclaim the Earth*. London: Women's Press.
- Liu, J. C.** (1994). *Pacific Island Ecotourism: a Public Policy and Planning Guide*. Honolulu, Hawaii: Office of Territorial and International Affairs.
- Lovelock, J.** (1979). *Gaia: A New look at Life on Earth*. Oxford: Oxford University Press.
- Martínez Alier, J.** (2004). "Los Conflictos Ecológico-Distributivos y los Indicadores de Sustentabilidad". *Revista Iberoamericana de Economía Ecológica* (Vol. 1).
- Martínez Alier, J.** (2005). *El Ecologismo de los Pobres. Conflictos Ambientales y Lenguajes de Valoración*. Barcelona: Icaria.

May, V. (1991). "Tourism, Environment and Development-Values, Sustainability and Stewardship". *Tourism Management* (Vol. 12, N° 2, pàg. 112-124).

McKercher, B. (1993). "Some Fundamental Truths about Tourism: Understanding Tourism's Social and Environmental Impacts". *Journal of Sustainable Tourism* (1, pàg. 6-16).

Morales Gaitán, S. B. (2011). "¿Investigación interdisciplinaria y 'sostenible'? Una lectura sobre el estado de la cuestión en la investigación en el turismo en América Latina y algunas reflexiones para su mejora". Ponència al Congrés de Recerca en Turisme de Mar del Plata, 1 d'octubre de 2011. Disponible també al blog de l'autor.

Moser, W. i Petersen, J. (1981). "Limits to Obergurgl's Growth: Alpine Experience in Environmental Management". *Ambio* (Vol 10, N° 2, pàg. 68-72).

Naess, A. (1990). *Ecology, Community and Lifestyle*. Cambridge: Cambridge University Press.

Nash, D. (1981). "Tourism as an Anthropological Subject [and Comments and Reply]". *Current Anthropology* (Vol. 22, No. 5, oct., pàg. 461-481). The University of Chicago Press on behalf of Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research.

Nash, D. (2004). "New Wine in Old Bottles: an Adjustment of Priorities in the Anthropological Study of Tourism". In: Phillimore, J. i Goodson, L. (eds.), *Qualitative Research in Tourism Ontologies, Epistemologies and Methodologies* (pàg. 170-184). London: Routledge.

Nash, D. i Butler, R. W. (1990). "Towards Sustainable Tourism". *Tourism Management* (Vol. 11, N° 3, 263-264).

Nazar Beutelspacher, A. (s.d.). *La perspectiva de género y el bienestar de las mujeres*. Mèxic: Ecosur.

Nelson, J. G. (1991). "Sustainable Development Conservation Strategies and Heritage. In: Mitchell, B. (ed.), *Resource Management and Development* (pàg. 246-267). Oxford: Oxford University Press.

Newsome, D., Moore, S. i Dowling, R. (2013). *Natural Area Tourism: Ecology, Impacts and Management*. Clevedon: Channel View Publications.

OMT (2001). *The British Ecotourism Market*. Madrid: OMT.

ONU/Dones i OMT (2010). *Informe mundial sobre las mujeres en el turismo*.

ONU-UICN, PNUMA, WWF (1980). *Estrategia mundial para la conservación (WCS)*.

ONU-WCED (1987). *Our Common Future*. Oxford: World Commission on the Environment and Development, Oxford University Press.

O'Riordon, T. (1981). *Environmentalism*. London: Pion.

Piacente, P. J. (s.d.). "Los hoteles verdes, nuevo pilar del turismo sostenible en España y Europa". *Tendencias21*.

Ritchie, J. R. B. i Crouch, G. I. (2003). *The Competitive Destination. A Sustainable Tourism Perspective*. Cambridge: CABI Publishing.

Swarbrooke, J. (1999). *Sustainable Tourism Management*. Wallingford, UK: CABInternational.

Sharpley, R. (2000). "Tourism and Sustainable Development: Exploring the Theoretical Divideix". *Journal of Sustainable Tourism* (8, pàg. 1-19).

Sutton, D. B. i Harmon, N. P. (1994). *Fundamentos de Ecología*. Mèxic-Espanya-Veneçuela-Colòmbia: Limusa Noriega Editors.

Vallina Crespo, J. (2013). "Sostenibilidad en turismo rural". Presentación en la jornada Ecoeficiencia y Sostenibilidad en Establecimientos de Turismo Rural, organizada por CEDER en el marco del Proyecto Red Verde de Turismo Rural Responsable.

Vega Rapun, M. i Lamote de Grignon Pérez, J. (2008). *Los indicadores de bienestar desde una perspectiva de género en España*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

Wais, I. (s.d.). *Ecología*. Enciclopèdia CRICYT.

Wearing, S. i Neil, J. (1999). *Ecotourism, Impacts, Potential and Possibilities*. Oxford/Melbourne: Butterworth Heinemann.

2. Apartat 2: Aproximacions metodològiques a l'estudi del turisme sostenible

Ayuso Siart, S. (2003). *Gestión sostenible en la industria turística. Retórica y práctica en el sector hotelero español* (tesis doctoral). Barcelona: UAB.

Bourne, L. (2007). *Stakeholder Relationship Management. A Maturity Model for Organisational Implementation*. Aldershot, UK: Gower Publishing.

Bourne, L. i Weaver, P. (2009). "Mapping Stakeholders". In: Chinyio, I. i Olomolaiye, P. (eds.), *Construction Stakeholder Management*. Hoboken: Wiley-Blackwell.

Bryant, A. (2002). "Re-grounding grounded theory". *JITTA-Journal of Information Technology Theory and Application* (Vol. 4, N 1). Hong Kong.

Bryson, J. M. (1995). *Strategic Planning for Public and Nonprofit Organizations*. Sant Francisco: Jossey-Bass.

Cameron, B. G., Seher, Th., Crawley, I. F. (2010). "Goals for Space Exploration Based on Stakeholder Network Value Considerations". *Acta Astronautica*.

Castellans Botxí, M., Car González, F. J. i Oviedo García, M. Á. (2013). "An Application of Grounded Theory to Cultural Tourism Research: Resident Attitudes to Tourism Activity in Santiponce". In: Richard i Munsters (eds.), *Cultural Tourism Research Methods* (pàg. 115-127). Oxfordshire: CABI.

Central Statistics Office (2012). *Standard Report on Methods and Quality for the Household Travel Survey*. Cork: Ireland.

Connell, J. i Lowe, A. (1997). "Generating Grounded Theory from Qualitative Data: The Application of Inductive Methods in Tourism and Hospitality Management Research". *International Journal of Tourism Research, Progress in Tourism and Hospitality Research* (Vol. 3, N° 2, pàg. 165-173, June).

CRN-Conflict Resolution Network (s.d.). *12 Skills Summary*. Chatswood: Austràlia.

Deaton, A. (1997). *The Analysis of Household Surveys: A Microeconomic Approach to Development Policy*. Baltimore: Maryland, John Hopkins University Press.

De la Torre, G., Vaig donar Carlo, I., Florit Santana, A., Opazo Carvajal, H., Ramírez Vega, (s.d.), Ch., Rodríguez Herrero, P., Sánchez Morago, A., Tirat Torres, J. (s.d.). *Teoría fundamentada o Grounded Theory, Master en Calidad y Mejora de la Educación*. Madrid: Facultat de Formació del Professorat i Educació, UAM, Universitat Autònoma de Madrid.

Delgado Rodríguez, M. i Llorca Díaz, J. (2004). "Estudios longitudinales: concepto y particularidades". *Revista Española de Salud Pública* (Vol. 78, N° 2, març-abril). Madrid.

Direction Générale de la Petite Entreprise et du Tourisme (Canada) (2000). *Analyse longitudinale des jeunes entrepreneurs au Canada. Services axés sur le marché, le tourisme et la petite entreprise*.

Douglas, D. (2003). "Grounded Theories of Management: a Methodological Review". *Management Research News* (Vol. 26, N 5). Patrinton.

Farrell, B. H. i Twining-Ward, L. (2004). "Reconceptualizing Tourism". *Annals of Tourism Research* (Vol. 31, N° 2, pàg. 274-295).

Fletcher, A., Guthrie, J., Steane, P., Roos, G., Pike, S. (2003). "Mapping stakeholder perceptions for a third sector organization". *Journal of Intellectual Capital* (Vol. 4, N° 4, pàg. 505-527).

Freeman, R. I. (1984). *Strategic management: A stakeholder approach*. Boston: Pitman.

Getz, D. i Timur, S. (2005). "Stakeholder Involvement in Sustainable Tourism, Balancing the Voices". In: Theobald, W. F. (ed.) (2005 [1994]), *Global Tourism* (3rd.ed., pàg. 230-245). Oxford, Elsevier/Butterworth-Heinemann.

Gibbons, R. (1992). *Un primer curso de teoría de juegos*. Barcelona: Antoni Bosch Editor.

Glaser, B. G. i Strauss, A. L. (1967). *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. London: Wiedenfeld and Nicholson.

Goldstein, H. (1979). *The Design and Analysis of Longitudinal Studies*. Londres: Academic Press.

Gossart, C. (2010). "Cuando las tecnologías verdes empujan al consumo. El descubrimiento del 'efecto rebote'". *Le Monde Diplomatique en espanyol* (Nº 178, pàg. 20-21).

Goulding, Ch. (1998). "Grounded Theory: the Missing Methodology on the Interpretivist Agenda". *Qualitative Market Research* (Vol. 1, N 1). Bradford.

Grimble, R. i Wellard, K. (1997). "Stakeholder Methodologies in Natural Resource Management: a Review of Principles, Contexts, Experiences and Opportunities". *Agricultural Systems* (55, pàg. 173-193).

Grosh, M. I. i Glewwe, P. (2000). *Designing Household Survey Questionnaires for Developing Countries: Lessons from 15 Years of the Living Standards Measurement Study*. World Bank.

Hardy, A. L. i Beeton, R. J. S. (2001). "Sustainable Tourism or Maintainable Tourism: Managing Resources for Habiti than Average Outcomes". *Journal of Sustainable Tourism* (9, pàg. 168-192).

IGBP (2001). "Global Change and the Earth System: A Planet Under Pressure". *IGBP Science* (Nº 4).

Kauffman, S. (1995). *At Home in the Universe: the Search for Laws of Self-Organization and Complexity*. New York: Oxford, Oxford University Press.

Kuentzel, W. F. i Ramaswamy, V. M. (2005). "Tourism and Amenity Migration: A Longitudinal Analysis, University of Vermont, USA". *Annals of Tourism Research* (Vol. 32, Nº 2, April, pàg. 419-438).

Laperrière, A. (1997). "La théorisation ancrée (grounded theory): démarche analytique et comparaison avec d'autres approches apparentées". Dans: Poupart, J., Deslauriers, J.-P., Groulx, L. H., Laperrière, A., Mayer, R. et Pires, A. P., *La recherche qualitative, Prengui 1. Enjeux épistémologiques et méthodologiques* (pàg. 309-340). Montréal: Gaëtan Morin éditeur.

Mendelow, A. (1991). *Stakeholder Mapping*. Proceedings of the 2nd International Conference on Information Systems. Cambridge, DT.

Mitchell, R. K., Agle, B. R. i Wood, D. J. (1997). "Toward a Theory of Stakeholder Identification and Saliency: Defining the Principle of Who and What really Counts". *Academy of Management Review* (22, Nº 4, pàg. 853-888).

Murray-Webster, R. i Simon, P. (2007). "Making Sense of Stakeholder Mapping". *Project Management Practice* (pp. 12-13).

Myers, D., Budruk, M. i Andereck, K. L. (2010). "Stakeholder Involvement in Destination Level Sustainable Tourism Indicator Development: The Casi of a Southwestern US Mining Town". In: Budruk, M. i Phillips, R. (eds.), *Quality-of-Life Community Indicators for Parks, Recreation and Tourism Management* (pàg. 185-200). Springer.

Myerson, R. B. (1991). *Game Theory: Analysis of Conflict*. Harvard University Press.

NRC-National Research Council (1999). *Our Common Journey: A Transition Toward Sustainability*. Washintgon DC: National Academy Press.

OECD (s.d.). *Measuring the Role of Tourism in OECD Economies, Part II*.

OMT (2002). *Final Report, World Ecotourism Summit*. Québec City: Canada.

OMT (2011). *Informes preparatorios del documento Tourism Towards 2030/Global Overview*. Informe del consell executiu 90º sessió, Mombasa (Kenya), 19-21 juny, punt 8 de l'ordre del dia.

OMT-WTO Departement of Statistics and Economic Measurement of Tourism/EI (2005). *Measuring Domestic Tourism and the Use of Households Surveys. A working paper*.

ONU-United Nations Department of Economic and Social Affairs (1985). *Diccionari demogràfic multilingüe*. Population Division i International Union For The Scientific Study of Population.

ONU/UNSD-United Nations Statistic Division (2005). *Household Sample Surveys in Developing and Transition Countries* (conté estudis de casos).

Parker, L. i Roffey, B. H. (1997). "Methodological Themes Back to the Drawing Board: Revisiting Grounded Theory and the Everyday Account's and Manager's Reality". *Accounting, Auditing and Accountability Journal* (Vol. 10, N 2). Bradford.

Pörksen, O. (1995). *Plastic worlds. The Tyrannie of a Modular Language*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.

Prachvuthy, M. (2007). *Tourism Impact: Incomes Distribution. The Case of Angkor Heritage Site, Siem Reap Province*. Prepared for RCSD Conference, Chiang Mai, 29-31 Enero. Department of Tourism, Faculty of Social Sciences and Humanities, Royal University of Penh.

Prigogine, I. (1997). *The End of Certainty: Estafi, Chaos and the New Laws of Nature*. New York: The Free Press.

Purnomo, I. P. (2011). *The Stakeholders' Analysis and Development Indicator of Sustainability on the Community Project*. University Muhammadiyah Yogyakarta.

Raymond, I. (2005). "La teorización anclada (Grounded Theory) como método de investigación en ciencias sociales: en la encrucijada de dos paradigmas". *Cinta de Moebio, Revista de Epistemología de Ciencias Sociales* (Nº 23, setembre, Art. 16). FACSIO Facultat de Ciències Socials de la Universitat de Xile.

Rice, F. Ph. (1997). *Desarrollo humano: estudio del ciclo vital*. Barcelona: Pearson Educación.

Ritchie, J. R. B., Burns, P. i Palmer, C. (2005). *Tourism Research Methods: Integrating Theory with Practice*. Cambridge: CABI Publishing.

Rosner, B. (1979). "The Analysis of Longitudinal Data in Epidemiologic Studies". *Journal of Chronic Diseases* (Nº 32, pàg.163-73).

Sautter, I. T. i Leisen, B. (1999). "Managing Stakeholders a Tourism Planning Model". *Annals of Tourism Research* (Vol. 26, Nº 2, 1 April, pàg. 312-328).

Savage, G. T., Nix, T. W., Whitehead, C. J. i Blair, J. D. (1991). "Strategies for Assessing and Managing Organizational Stakeholders". *Academy of Management Executive* (Vol. 5, Nº 2, pàg. 61-75).

Save The Children Fund et al. (2000). *The Household Economy Approach. A Resource Manual for Practitioners*.

Save The Children Fund et al. (2008). *The Practitioners' Guide to HEA*.

Save The Children Fund et al. (2008b). *The Household Economy Approach: A Guide for Programme Planners and Policy-Makers*.

Schmeer, K. et al. (1999). *Guidelines for Conducting a Stakeholder Analysis, PHR*. Bethesda: Abt Associates.

Sen, A. (1981). *Poverty and Famines: An Essay in Entitlement and Deprivation*. Gloucestershire: Clarendon Press.

Shamir, I. (2003). *Alternative Dispute Resolution Approaches and their Application*. UNESCO-PHI.

Tarifa, I. I., Argañaraz, J. F., Astorga, F. D., Martínez, J. i Erdmann, I. (2011). "Teoría de juego aplicada a políticas públicas. Caso de estudio: Bienes públicos". *Strategy & Management Business Review* (Vol. 2, Nº 1, pàg. 25-37).

Timur, S. i Getz, D. (2008). "A Network Perspective on Managing Stakeholders for Sustainable Urban Tourism". *International Journal of Contemporary Hospitality Management* (Vol. 20, Nº 4, pàg. 445-461).

Turner, J. R., Kristoffer, V. i Thurloway, L. (eds.) (2002). *The Project Manager as Change Agent*. London: McGraw-Hill Publishing Co.

Van der Yeught, C. (2012). "Construire des compétences centrales 'tourisme durable' dans les destinations". *Revue française de gestion* (N 222, pp. 13-34). IAE, Université du Sud Toulon-Var.

Visscher, J. T. i IRC International Water and Sanitation Centri (2008). *Conflict Mediation in the Water and Sanitation Sector: And How to Reach Solutions*. l'Haia: Centre Internacional d'Aigua i Sanejament (IRC). Thematic overview paper 22.

Xiong, L. i Hu, C. (2010). *A Stakeholder Analysis on Sustainable Heritage Tourism Development in Xina*. Paper presented at the First Sinó-French Tourism Forum, Xangai, Xina.

3. Enllaços-Webgrafia

Accenture.

ATR-Acción por un Turismo Responsable.

BigData. 10 Maneres de millorar la nostra vida utilitzant BigData.

Biosphere Responsible Tourism.

Camp Grounded.

Cumbria Tourism Award.

Desti.

Dubai Green Tourism Award.

Dubai International Award for Best Practices.

Ecologia Política. Quaderns de Debat Internacional.

Ecotrophea-*International DRV Award*.

EDEN.

Eu Ecolabel.

i-waste: CMP News and Notes.

i-waste: Electronics TakeBack Coalition.

i-waste: The Hindu.

i-waste: Greenpeace International.

Gènere + Turisme (blog).

Green Tourism.

IIPT-International Institute for Peace Through Tourism.

OMT-Publicacions.

Pour uneix Désexcellence donis Universités.

Quality Coast Award for Sustainable Tourism.

Xarxa Verda de Turisme Rural Responsable.

Saint Vincent and The Grenadines.

Skyscanner.

Slow Science.

Societat Internacional d'Ecoturisme.

Stakeholdermap.com. Project Management, templates and advice.

The Future Laboratory.

The Westin Dublin.

TOI-Iniciativa dels Tour Operadors pel Desenvolupament del Turisme Sostenible.

Tourism Concern.

VISIT.

VISTES!

Womens's Empowerment Principles.

WTTC-*Tourism for Tomorrow Awards.*